Оксана Данилевська

Етика

5 клас

НОВА УКРАЇНСЬКА ШКОЛА

Видавництво Літера

Оксана Данилевська

ЕТИКА

Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомедовано Міністерством освіти і науки України

КИЇВ
Літера ЛТД
2022

Відповідно до Модельної навчальної програми
«Етика. 5–6 класи»
для закладів загальної середньої освіти
(автори Ашортіа Є. Д., Бакка Т. В., Желіба О. В.,
Козіна Л. Є., Мелещенко Т. В., Щупак І. Я.)

На обкладинці використано світлину fotoliza/Shutterstock.com
відповідно до умов стандартної ліцензії

https://etyka-5k-nus.e-litera.com.ua/

Дорогі друзі!

Літо промайнуло – тепер ви п'ятикласники і п'ятикласниці. Записуючи розклад занять на перший навчальний тиждень, хтось із вас здивувався, а хтось замислився: література, історія, етика... Ви, звісно, хочете якомога швидше з'ясувати, що означають ці нові для вас назви. Тож не баріться!

Ви розгорнули підручник, який допоможе вам осягнути один із нових шкільних предметів – етику. Уже перші заняття переконають вас, що етика – незвичайний урок. Не знайдете тут готових відповідей: етика пропонуватиме вам лише *напрям* міркувань, *взірець*, якого кожна людина досягає по-своєму, *шлях*, який можна подолати тільки з власного бажання. Ба більше: відповіді на запитання сьогодні, найімовірніше, відрізнятимуться від тих, які ви даватимете за місяць або рік. Але, на відміну від інших шкільних уроків, – це не недолік, а навпаки – перевага. «Не можна двічі зайти в ту саму річку», – зауважив мудрець Геракліт понад дві тисячі років тому. Тож на уроках етики ви навчатиметеся правил, що визначають людські взаємини, які постійно змінюються; занурюватиметеся в річку життя, обговорюючи те, що робить її щоразу іншою.

Ви навчатиметеся, спілкуючись не тільки з учителем, а й з одне з одним, батьками та іншими дорослими, – обмінюватиметеся думками, висловлюватимете судження, розігруватимете діалоги, коментуватимете різноманітні життєві ситуації та свої вчинки. У тексті вам траплятимуться нові слова й поняття. Їх тлумачення знайдете в рубриці «До скарбнички слів».

Під час активного навчання на уроках етики добре мати дотепних і метких друзів. Герої цієї книжки – ваші ровесники Софійка та Богданко – звертатимуть увагу на найважливіше, даватимуть слушні поради, часом сперечатимуться одне з одним. Цим спонукатимуть замислитися вас про себе (рубрика «Пізнай себе»).

На уроках етики вам допомагатимуть також мешканці Міста ідеальних взаємин – герої малюнків до навчальних тем. Разом із ними ви відповідатимете на запитання, працюватимете в парах, групах, загальному колі, ділитиметеся думками про найрізноманітніші життєві ситуації (рубрика «Розмаїття світу»). Ви висловлюватимете згоду або незгоду щодо досвіду інших людей, утіленого у крилатих словах (рубрика «Мудрі думки») та різноманітних іграх (рубрика «Гра на уроці»). Висловити власну думку з непростих питань, обговорити їх зможете завдяки рубриці «Уявний мікрофон». Виконуючи домашні завдання, ви матимете можливість попрацювати самостійно.

Цікавої вам мандрівки світом етики!

Зміст

Урок 1 Запрошуємо до світу етики 8

Яку науку називають етикою? Навіщо її вивчати?
Що таке мораль і моральні цінності?
Які риси називають чеснотами?

Розділ 1 МОРАЛЬНІ НОРМИ

Урок 2 У чому виявляється унікальність людини? 13

Чому кожна людина унікальна?
Що таке людська індивідуальність?
Що означає «пізнати себе» і чому це важливо?

Урок 3 Хто і навіщо запроваджує правила? 18

Що таке правила?
Чим правила моралі вирізняються серед інших правил?
Як моральні правила втілюються у звичаях, традиціях, законах?

Урок 4 Що означає «робити добро»? 23

Як розрізняють добро і зло?
Що називають «моральним вибором»? У чому він полягає?
У чому виявляється добра поведінка?

Урок 5 Як наші вчинки впливають на життя? 28

Що таке вчинки і якими вони бувають?
Що спонукає людину до моральних учинків?
У чому виявляється вміння «керувати собою»?

Урок 6 У чому виявляється повага до людей? 32

Що означає вислів «бути гідними поваги»?
У чому сутність «золотого правила моралі»?
Як пов'язані поняття «повага», «справедливість» і «людяність»?

Урок 7 Як виявляти повагу до Батьківщини? 36

Що означає «бути патріотом»?
Як в українських традиціях утілено шанобливе ставлення до інших?
Чому потрібно знати звичаї народів, які живуть в Україні?

Урок 8 Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли 40

Розділ 2 ЛЮДСЬКІ ЧЕСНОТИ

Урок 9 Коли нам буває соромно? 42

Що означає вислів «докори сумління»?
Чим відрізняються докори сумління і почуття сорому?
Як совість і сором впливають на нашу поведінку?

Урок 10 Чому стриманість є чеснотою? 46

Яку роль відіграють емоції та якими вони бувають?
У яких якостях виявляється стриманість?
Як розуміння та співчуття сприяють гарним взаєминам?

Урок 11 Як виявляти доброзичливість? 50

Чому люди цінують доброзичливість?
Що називають толерантністю?
Як пов'язані толерантність, доброзичливість і повага?

Урок 12 Коли старанність — не лише чеснота, а й звичка? 54

Навіщо бути старанними?
Як розвинути в собі старанність?
Коли старанність є ознакою моральної людини?

Урок 13 Що означає «бути вихованим»? 58

Як пов'язані ввічливість, етикет і мораль?
Чому правила етикету полегшують спілкування?
Яку поведінку називають пристойною?

Урок 14 Чому скромність прикрашає? 62

Чому милосердя називають діяльним добром?
Яку роль у милосердних учинках відіграють щедрість і скромність?
Як виявити милосердя в буденному житті?

Урок 15 Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли 66

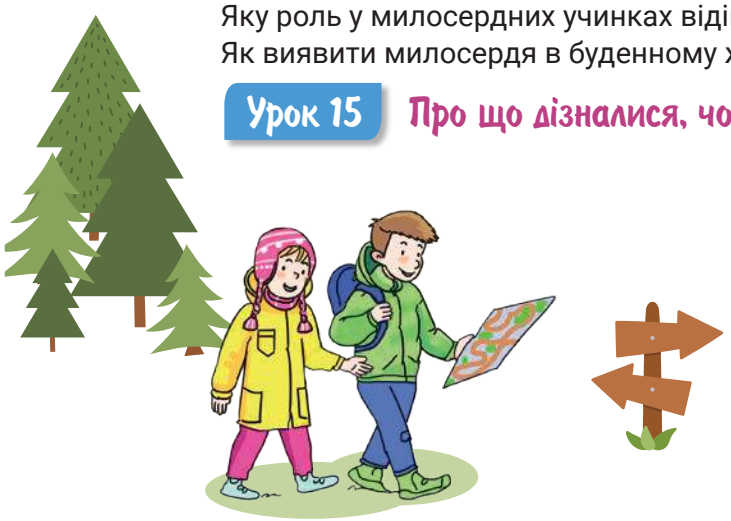

Розділ 3 ЛЮДИНА СЕРЕД ЛЮДЕЙ

Урок 16 У чому цінність довіри? 68

У чому виявляється довіра?
Чому довіру вважають основою добрих взаємин?
Що означає «втратити довіру»?

Урок 17 Яке значення має для людини сім'я? 72

У чому цінність сім'ї?
На чому ґрунтуються добрі стосунки в родинному колі?
Навіщо потрібно виконувати сімейні обов'язки?

Урок 18 Із чого починається дружба? 76

У чому цінність дружби?
Що означає «вміти дружити»?
Як бути хорошим другом?

Урок 19 Як досягти поваги в колективі? 80

Що означає «товаришувати»?
Чому товариськість є умовою гарних взаємин у колективі?
Що таке «честь колективу»?

Урок 20 На чому ґрунтуються взаємини в школі? 84

На чому ґрунтуються правила поведінки в школі?
Чому дотримання шкільних правил є обов'язковим?
Як пов'язані шкільні правила та розвиток суспільства?

Урок 21 Як виявляти ввічливість у громадських місцях? 88

Які місця називають громадськими?
Яких правил потрібно дотримуватися в громадських місцях?
Для яких життєвих ситуацій передбачено особливі правила поведінки?

Урок 22 Як толерантність і повага до прав інших допомагають розв'язувати конфлікти? 93

Як виявляти толерантність?
Що називають конфліктом?
Якими є шляхи розв'язання конфліктів?

Урок 23 Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли 98

Розділ 4 КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

Урок 24 Як досягти успіху в спілкуванні? 100

Чому спілкування є життєвою потребою людини?
Що є основним засобом спілкування?
У чому виявляється культура спілкування?

Урок 25 Як виявляти повагу до інших у мовленні? 105

Яку роль у спілкуванні відіграє мовний етикет?
На чому ґрунтується вибір засобів мовного етикету?
У чому виявляється вміння слухати?

Урок 26 Як спілкуватися, долаючи відстань? 110

Коли доречно користуватися телефоном?
Як і чому змінилося поняття «листуватися»?
Як безпечно спілкуватися в соціальних мережах?

Урок 27 Якими є правила «мови без слів»? 115

Яка роль у спілкуванні належить немовним засобам?
Чому під час розмови ми дивимося в очі співрозмовника?
Коли жести бувають красномовніші за слова?

Урок 28 Що означає «бути вдягненим доречно»? 120

Чому одяг є виявом індивідуальності?
Що таке мода і стиль?
Як співвідносяться віяння моди та етикет?

Урок 29 Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли 124

Урок 30 У переддень літніх канікул... 126

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли на уроках етики впродовж навчального року?
Як мораль сприяє гарним взаєминам?
Якою є роль моралі для саморозвитку?

Урок 1 Запрошуємо до світу етики

Яку науку називають етикою? Навіщо її вивчати?
Що таке мораль і моральні цінності?
Які риси називають чеснотами?

1. Навіщо люди знайомляться?
2. Що ви зазвичай розповідаєте про себе під час знайомства?
3. У чому полягає знайомство з новим поняттям, шкільним предметом, книжкою?

Що називаємо етикою?

Знайомство, яке ви щойно обговорювали, відбувалося в *етикетній* ситуації, тобто такій, що часто повторюється, трапляється з усіма. Певно, вам доводилося чути про *шкільний етикет*, *мовний етикет*, *діловий етикет*. Коли йдеться про **етикет**, згадують про гарні манери, уміння триматися на людях, тобто про правила ввічливої поведінки. Такі правила існували завжди. Звісно, з часом етикетні приписи змінювалися. Проте люди прагнули знати, як поводитися, щоб почуватися зручно і не заважати іншим. Утім, ваш новий навчальний предмет називається не «етикет», а «етика». Слова «етикет» та «етика» подібні, але не однакові за значенням.

Етикою називають науку про те, що є добрим, а що поганим у вчинках людини. Виникла ця наука в Давній Греції близько

2500 років тому як галузь філософії. Її назва походить від слова «звичай». Уперше термін «етика» вжив давньогрецький філософ Арістотель. Мислитель шукав відповідь на запитання, навіщо живе людина, тобто у чому полягає сенс людського життя.

Тож етикет навчає повторюваних, узвичаєних правил ввічливості, а етика досліджує настанови, на яких ґрунтуються правила етикету.

Такі настанови називають латинським словом «мораль». **Мораль** – це узвичаєні уявлення про добре та погане, правильне та неправильне – загалом про те, що є добро, а що – зло. Ці уявлення втілюються в *моральних цінностях*.

Цінним ми називаємо те, що вважаємо важливим (корисним, потрібним, істотним) для себе, те, ціну чого ми усвідомлюємо. Моральною цінністю є, наприклад, *правда*. Людину, слова якої відповідають дійсності, ми називаємо правдивою, а ту, чиї слова не відповідають дійсності, – неправдивою. Моральні цінності виконують роль мірила, за якими ми оцінюємо слова і вчинки, дії та бездіяльність.

Найважливішою (в етиці кажуть *найвищою*) цінністю є *добро*. До моральних цінностей належать також любов, дружба, свобода, справедливість, милосердя тощо. Зміст моральних цінностей і вивчають в етиці.

Отже, **етика – це наука про мораль.**

1. Що означають поняття «мораль», «етика», «етикет»?
2. Де і коли виникла наука етика?
3. Чи погоджуєтеся з твердженням, що етика є наукою про добрі та лихі вчинки?
4. Що називають моральними цінностями? Наведіть приклад.

Полікультурність – гармонійне співжиття представників різних народів і культур, взаємна повага до звичаїв, традицій, віри.

У сучасному світі багато етикетних приписів зазнають змін. Бажаною нормою в людських взаєминах є вияв поваги до інакшості, терпимість, доброзичливість. Українці втілили власне уявлення про розмаїття світу у прислів'ї: *Кожен край має свій звичай.*

Поміркуйте, на яких моральних цінностях ґрунтується принцип полікультурності.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Етикет – норми поведінки і правила ввічливості в товаристві.

Філософія (від грец. «любов до мудрості») – наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення.

Норма – зразок, правило поведінки в суспільстві.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Наші герої давно знайомі. Ще б пак! Провчилися разом цілих чотири роки. Проте в їхньому класі кілька новеньких, і Софія вирішила познайомитися.

– Привіт! Мене звати Софія, – відрекомендувалася дівчина. – Я навчаюся в цій школі з першого класу. Про мою вдачу найкраще промовляє моє ім'я. Адже Софія грецькою означає «мудрість». Дівчинка з таким ім'ям має бути мудрою. Тобто розважливою, поміркованою, справедливою. Здається, я саме така...

АНКЕТА-ВІЗИТІВКА

1. Як ви любите, щоб до вас зверталися?
2. Яка ваша улюблена пора року?
3. Коли маєте вільний час, віддаєте перевагу рухові чи спокою?
4. Чи використовуєте смайлики в повідомленнях?
5. Що привернуло увагу, коли сьогодні йшли до школи?
6. Що вам подобається в школі?
7. Що не подобається?
8. Як гадаєте, за що вас цінують друзі?
9. Що у вас не подобається іншим?
10. Який у вас колір очей?
11. Хто про це знає?

1. Що ви знаєте про походження і значення свого імені? Що воно означає для вас? Чи знаєте, чому його для вас обрали?

2. Якими характеристиками ви відрекомендували б себе під час знайомства? Заповніть анкету-візитівку. Відповідайте двома-трьома словами.

3. За бажання, поділіться відповідями на запитання анкети на уроці. Чи дізналися щось нове про своїх однокласників під час обговорення?

4. Уявіть, що новий шкільний предмет «Етика» знайомиться з іншими шкільними предметами. Розіграйте сценку знайомства.

Навіщо потрібно вивчати етику?

Щоб відповісти на це запитання, погортайте сторінки підручника, перечитайте зміст, розгляньте ілюстрації. Ви помітили: ітиметься про те, як правильно спілкуватися, як налагодити гарні, тобто щирі й добрі, стосунки з однолітками та дорослими. Вивчаючи етику, ви зрозумієте, що означає бути добрими, чесними, порядними, як не треба чинити, якщо хочете, щоб вас поважали інші. А ще дізнаєтеся, чому *добро* є найвищою людською цінністю і як відрізнити його від *зла*.

Етика допоможе усвідомити, що таке дружба, навчить бути гарним другом. Підкаже, як уникати сварок, як зажити поваги у класі тощо. Отже, етика навчає, як бути доброю людиною. Навчитися етики означає вдосконалити себе як людину. Пригадаймо прислів'я: *Покращати людина не покращає, а подобрішати, як схоче, подобрішає*.

Моральні правила – це настанови, як чинити по-доброму. На них ґрунтуються уявлення про найкращі людські риси – **чесноти**.

Протилежність чеснотам становлять вади: *добрий – злий, охайний – неохайний, сміливий – боягузливий, відповідальний – безвідповідальний* тощо.

Утілення приписів моралі в поведінці людей та стосунках між ними називають *моральністю*, а її зовнішній вияв – *вихованістю*.

Доброму всюди добре.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Планета добродіїв і добродійок». Виріжте для кожного за шаблоном зображення фігурки людини. Назвіть свого добродія / добродійку іменем якоїсь чесноти (наприклад, *Правдивість* чи *Правдолюб*) і запишіть це ім'я у центрі фігурки. По руках і ногах запишіть, у яких учинках утілена ця чеснота (*завжди каже правду, дотримується слова, не забуває обіцянок, бере відповідальність за свої прикрі вчинки на себе* тощо).

Прикріпіть до уявної планети на дошці фігурки своїх добродіїв / добродійок. Ознайомтеся з переліком чеснот і прикладами вчинків, у яких вони втілюються.

- *Прокоментуйте, як жилося б мешканцям планети добродіїв і добродійок.*
- *Як гадаєте, чи можна Землю перетворити на планету добродіїв і добродійок? Що для цього потрібно?*

1. Чи достатньо, навчаючись етики, лише засвоювати нові поняття? Чому?
2. Як постали чесноти?
3. Що називають моральністю?
4. Поміркуйте, чим відрізняються поняття *моральний – аморальний, етичний – неетичний*.

1. Спираючись на матеріали уроку, розтлумачте вжиті на малюнку поняття. Поясніть, як вони пов'язані.

2. Чим етика подібна до інших навчальних предметів, а чим відрізняється від них?

3. Доповніть твердження.
Етику потрібно вивчати для того, щоб...

4. Прочитайте текст і виконайте завдання до нього.

Людські цінності, які називають моральними, не рівнозначні. Їхнє розташування можна уявити у формі піраміди: ті цінності, що людина вважає вищими для себе, розташовані ближче до вершини, інші – у нижній її частині. Щоправда, ця ціннісна «піраміда» ніколи не буває загостреною, тобто такою, коли на вершину ми вміщуємо тільки одну цінність. Адже коли на вершині лишається одна-єдина вища цінність, доречно говорити про фанатизм. Це випадки, коли в ім'я справедливості або утвердження будь-якої іншої ідеї людина зрікається всього іншого... Фанатик ніколи не може бути моральною людиною, бо одна цінність, що відкидає всі решту, зводить нанівець і милосердя, і справедливість, і любов. Так нерідко траплялося в історії людства, коли в ім'я вищого виправдовували найстрашніші та найжорстокіші злочини.

- Обміркуйте відповідь на запитання.
Чому серед моральних цінностей немає однієї основної?
- Укладіть свою піраміду моральних цінностей.

Розділ 1

МОРАЛЬНІ НОРМИ

Урок 2

У чому виявляється унікальність людини?

Чому кожна людина унікальна?
Що таке людська індивідуальність?
Що означає «пізнати себе» і чому це важливо?

1. Про що думають мешканці Міста ідеальних взаємин? Яким словом можна узагальнити їхні думки?
2. Як ви розумієте щастя?
3. Чому в кожної людини своє відчуття щастя?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Духовний, або внутрішній, світ людини – думки, почуття, емоції, переживання людини, її характер, бажання і мрії.

Щастя – цілковите задоволення життям, відчуття глибокого вдоволення і безмежної радості.

Щоб зробити життя щасливим, треба любити повсякденні дрібниці.

Чому кожна людина відчуває щастя по-своєму?

Безперечно, усі ви чули слово «щастя». Воно здається таким зрозумілим! Та варто лише спробувати витлумачити його, як виявиться, що це не дуже просто.

Поняття «щастя» стосується духовного світу людини. А скільки людей – стільки світів! Тож зрозуміло, що кожна людина пояснює щастя по-своєму. Для когось це задоволення, втіха, для когось – добробут. Хтось щастя розуміє як удачу, талан. Для інших щастя – це радість. В етиці щастя тлумачать як задоволення від життя загалом.

Оскільки кожна людина живе своїм життям, то й відчуття втіхи від нього в кожного своє. Саме тому єдиного для всіх «рецепту щастя» немає.

1. Як ви розумієте вислів *Скільки людей – стільки світів*? Як пов'язані щастя і внутрішній світ людини?
2. Як поняття «щастя» витлумачують в етиці?
3. Зі словом «щастя» в українській мові вживається понад 100 прикметників. Наведіть за зразком 5–7 своїх прикладів.

   Щастя (яке?) безмежне, неможливе, тихе…

Хюґе – данське слово, що означає спокій, настрій затишку, відчуття щастя.

Поміркуйте, які риси притаманні людям, що розуміють щастя саме так. Уявлення українців про щастя відображають прислів'я:

Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий;

Кому щастя, тому й півень несеться.

Що мають спільного і чим відрізняються уявлення про щастя двох народів?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Софія весь день замислена. Дівчинка й сама не змогла б визначити свій настрій. Щоб навести лад у думках і почуттях, вона вирішила поділитися з Богданком.

– Скажи, Богдане, щиро: ти почувався коли-небудь щасливим?

– Звісно. А ти що, ні? – здивувався хлопець.

– Не так, щоб ні, але я не впевнена, чи то було справжнє щастя. От скажи: коли ти щасливий?

– Що тут мудрувати? Я був щасливий, коли мені подарували новенький велосипед. Дуже щасливий, коли немає домашніх завдань і можна цілий вечір грати у футбол…

– Ех, Бодю, це в тебе якесь дитяче щастя. Ще б сказав, що ти щасливий, коли з'їси цукерку або надмеш жувальною гумкою кульку!

1. Як ви думаєте, що означає фраза «вміти бути щасливими»?
2. Чи доводилося вам чути приказки *коваль свого щастя, для щастя мало треба*? Як ви їх розумієте?
3. Пригадайте момент, коли почувалися щасливими. Намалюйте себе в той момент. Прокоментуйте деталі на малюнку: чи випадкові вони, як вони допомогли вам відчути щастя.
4. Продовжте речення: *Щоб почуватися щасливим, мені потрібно…*

Що таке людська індивідуальність?

В основі розуміння щастя лежить поняття людської індивідуальності, тобто того, що відрізняє одну людину від іншої. Індивідуальність – це те, що є в кожному з нас особливого, неповторного.

Український поет Василь Симоненко у вірші «Ти знаєш, що ти – Людина?» дуже влучно сказав про це:

Ти знаєш, що ти – Людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні.

Індивідуальність кожного з нас визначають зовнішність, здібності, характер, звички, бажання, інтереси, коло нашого спілкування тощо. Усвідомлення своєї індивідуальності втілюється у власному «Я».

Люди здавна вважали, що всі ми народжуємося для щастя. Але щоб досягти щастя, треба знати, що є щастям особисто для вас. Інакше кажучи, треба знати, який ваш характер, чого ви найдужче прагнете, що любите, а чого не можете терпіти.

Характер – сукупність особливих рис людини, що виявляються в поведінці, вдача. Риси характеру визначають за ставленням людини до інших. Одні чуйні та уважні, інші – зневажливі або навіть грубі. Ставлення може виявлятися в довірі до людей або підозрілості. Серед основних рис характеру – ставлення людини до життя загалом, до праці, до відповідальності за свої вчинки, до самої себе. Ми не народжуємося на світ з готовими характерами. Розвиток позитивних чи негативних рис залежить від умов життя й виховання, від того, як людина сама виховує і розвиває себе.

Такі очевидні речі не завжди легко нам даються. Вони потребують роздумів над своїми вчинками. Потрібно розуміти, що є добрим, а що поганим, як називаються ті або ті прояви характеру. Ми маємо знати, що таке чесність, порядність, ввічливість, благородство і в чому виявляються підлість, нерозважливість, боягузтво, жадібність тощо.

Тож навчитися оцінювати себе – це найважливіше етичне вміння. Видатний український філософ Григорій Сковорода таке вміння, утілене в настанові «Пізнай себе», уважав передумовою життя за покликанням. «Роби те, до чого народжений», – навчав мислитель. Пам'ятаймо: усе, що ми думаємо про себе, впливає на наше життя.

1. Як пов'язані індивідуальність і характер людини? Чи лише характер визначає нашу індивідуальність?
2. У чому виявляється усвідомлення власного «Я»?
3. Поміркуйте над значенням поданих висловів: *гартувати характер, ламати характер, крута вдача, м'який характер*. Складіть із ними речення.
4. Що означає слово «самооцінка»?
5. Чи часто вам доводиться оцінювати свою роботу на уроках або виконання певного навчального завдання? Як ви це робите? Що спільного з такою самооцінкою має оцінювання себе як людини? А чим відрізняється?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Запрошуємо на гостину». За допомогою лічилки визначте, хто вестиме гру. Завдання ведучих – обрати подумки гостя чи гостю і запросити їх, не називаючи ім'я та характеристики особи. Кажіть тільки: «Я хочу запросити гостя / гостю. Це хороша людина...».

Щоб упізнати гостя чи гостю, ті, хто бере участь у грі, ставлять шість запитань, що передбачають відповіді «Так» або «Ні»: по одному про зовнішність, здібності, характер, звички, інтереси, друзів. Гра переходить на нове коло, коли гостя чи гостю впізнано.

- *Чи легко вам було ставити запитання? Про що придумувати запитання було найпростіше? Чи добре ви одне одного знаєте?*

1. Спираючись на матеріали уроку, поясніть ужиті на малюнку поняття. Якими, на вашу думку, проявами людської індивідуальності опікуються в кожній з установ казкового міста?
2. Чому кожна людина є неповторною індивідуальністю?
3. У яких життєвих ситуаціях більше важать не наші відмінності, а те, у чому ми подібні?
4. Завершіть речення.

   На уроці мені було цікаво... Я не думав / думала раніше про те, що...
   Хотів би / хотіла б більше дізнатися про...
5. Перейдіть за кодом посилання https://www.youtube.com/watch?v=kkHMxXsnE5k і послухайте вірш Ліни Костенко «Крила» у виконанні Богдана Ступки. Як у поезії пояснено людську індивідуальність? Намалюйте ілюстрацію до вірша.

Урок 3

Хто і навіщо запроваджує правила?

Що таке правила?

Чим правила моралі вирізняються серед інших правил?

Як моральні правила втілюються у звичаях, традиціях, законах?

1. З якими правилами вам доводиться стикатися щодня?
2. Навіщо потрібні правила?
3. Як називають правила, що визначають, як чинити по-доброму?

У чому особливість правил моралі?

Слово «правило» має кілька значень. Воно означає і закономірність (*правила вживання апострофа*), і послідовність дій (*правила надання першої допомоги в разі опіку*), і перелік умов для спільних дій чи спілкування людей (*правила перебування в таборі*). Правила укладають для конкретних життєвих ситуацій. Наприклад, правила гри в шахи не застосовують до інших ігор, а правила дорожнього руху не мають сенсу під час подорожі літаком.

За *правилами моралі* ми оцінюємо слова та вчинки – свої та інших людей, адже мораль, як ви вже знаєте, – це узвичаєні

уявлення про добре і погане. Правила моралі – це приписи, які дають змогу співвіднести наші реальні вчинки із взірцевими. Як і належить, моральні правила мають форму настанови: *Шануй батька й матір; Чого собі не бажаєш, того й іншому не зич.*

Утім, моральні правила відрізняються від решти. По-перше, вони є найдавнішими. Учені-історики на підставі археологічних знахідок доводять, що мораль зародилася тоді, коли люди почали обмежувати себе, піклуючись про інших. Та це не означає, що моральні правила в усі часи однакові.

По-друге, правила моралі, змінюючись, не заперечують цінності, на яких ґрунтуються, а лише поглиблюють їх. Наприклад, в історії були часи, коли кривдника належало карати відповідно до заподіяної шкоди – «око за око, зуб за зуб», як тоді казали.

По-третє, хоча моральні правила й мають форму настанови (*Не чини іншому того, чого собі не бажаєш*), годі шукати «моральних інструкцій» на щодень. Ба більше: кожна людина сама формулює моральні засади свого життя. І останнє: саме моральні правила лежать в основі інших правил, що визначають будь-які спільні дії та взаємини людей.

Отже, моральні правила – це *загальні* настанови, що регулюють поведінку людей, нашу взаємодію та спілкування.

«**Зелений курс**» – заходи зі збереження здорового довкілля для майбутніх поколінь. Дедалі більше людей намагаються ощадливо використовувати природні ресурси, сортувати сміття, відмовлятися від виробів із пластику чи поліетилену тощо.

Моральні цінності, на яких ґрунтуються ці правила, відомі здавна. *Поле бачить, а ліс чує; Хто полю годить, тому жито родить,* – говорять українські прислів'я. Проте ще сто років тому турботу про збереження довкілля не усвідомлювали як особисту відповідальність.

Поміркуйте, на яких моральних цінностях ґрунтується «зелений курс». Як зміна правил у ставленні до природи доводить розвиток моралі?

1. Наведіть приклади правил, що стосуються етикету, особистої гігієни, дорожнього руху, спортивних чи інших ігор, правопису тощо. Як ці правила допомагають людям взаємодіяти? У яких із них простежується зв'язок з мораллю?
2. Поміркуйте над значенням висловів: *взяти за правило, відступати від правил, залізне правило, не в моїх правилах*. Складіть із ними речення.
3. Звідки люди довідуються про різноманітні правила?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Бодю, – спитала Софія, – чом ти такий невихований? Мишко хотів з тобою привітатися, а ти відвернувся та ще й удаєш, ніби не бачиш його...

– З якого дива я маю з ним вітатися, коли він іще минулого тижня взяв у мене комп'ютерну гру і не віддає, – буркнув Богдан. – Я вже тричі йому нагадував. І не буду з ним вітатися, аж поки не поверне!

1. Яке етикетне правило порушив Богданко? Чому він це зробив?
2. Чи порушив хлопчик моральні правила? Якщо так, то які саме?
3. Як би ви вчинили на місці Богдана?
4. Чи достатньо ***знати*** про мораль, щоб ***бути*** моральною людиною?
5. Сформулюйте для себе 2–3 правила, які допоможуть вам уникати непорозумінь у спілкуванні з друзями.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Звичай – загальноприйнятий порядок, правила, які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу, суспільної групи, колективу.

Традиція – досвід, звичаї, погляди, норми поведінки, смаки і т. ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління.

Закон – загальноприйняте правило поведінки людей, установлене державою.

Не все те отрута,
що неприємне на смак.

Як моральні правила втілюються у звичаях, традиціях, законах?

В етиці становлення моральних правил пов'язують із розвитком суспільства. Чи не найбільшою чеснотою українці споконвіку вважали працелюбність, яку прагнули змалку прищепити дітям. Про це свідчать прислів'я, сформульовані як моральні настанови: *Гірко зароби, солодко з'їж; Роби кревно й ходи певно.* Натомість неробство засуджували: *На язик гарячий, до роботи ледачий.* Одним із найурочистіших свят у наших предків було свято врожаю – обжинки, яке за пишнотою нагадувало весілля.

Завдяки народним звичаям пам'ять про належну поведінку передавалася від покоління до покоління. Уявлення про добро і зло втілені й у *традиціях*. Наприклад, в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, давніми є *традиції гостинності*.

Моральні правила, втілені у звичаях і традиціях, часом називають «*неписаними*».

Скарбниця морального досвіду кожного народу – його мова. Загальновживаними є багато «етичних» слів: *добре, чемний, щирий, ледачий, неслухняний*... Разом із цими словами люди споконвіку засвоювали й правила моралі. Моральні цінності суспільства втілено також у прислів'ях, приказках, казках. На уроках етики ви часто звертатиметеся до прикладів з художньої літератури та творів мистецтва, бо роздуми про моральні цінності часто надихають до творчості.

Коли виникли держави, обов'язкові для всіх правила стали закріплювати в *законах*. Сучасні закони найвищою цінністю визначають життя людини. Вони ґрунтуються на моральних цінностях: свободі, рівності, справедливості.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Правила на кожному кроці». Для її проведення підготуйте фанти: на невеличких аркушиках укажіть ситуації, у яких потрібно зважати на правила (скільки дітей у класі – стільки й фантів). Наприклад, «Перебування в літаку», «Гра в класики», «Привітання з Різдвом», «Свято знань», «Відвідування кінотеатру», «Робота з настінною картою» тощо.

Складіть фанти в кошик або капелюх. Скориставшись лічилкою, оберіть того, хто першим тягнутиме фант. Завдання гравців – за 30 секунд пригадати якомога більше правил, що стосуються ситуації. Перемога дістанеться гравцям, які наведуть найдовший перелік правил.

- *Чи легко вам було обрати ситуацію для свого фанта? А пригадувати правила до ситуації, яку «витягли»?*
- *Чи погоджуєтеся з думкою, що укладати правила значно простіше, ніж дотримуватися їх?*

1. Чи існували правила на щодень у давні часи? Як вони зберігалися?
2. Як пов'язані моральні правила зі звичаями, традиціями, законами?
3. Сформулюйте моральне правило, втілене в поданих прислів'ях.
   Чи може бути прямою тінь, коли стовбур кривий (арабське прислів'я).
   Який у воду глянув, такого й побачив (українське прислів'я).
   Нема за що докоряти дзеркалу, коли лицем не вдався (російське прислів'я).
4. Наведіть 5–6 прикладів загальновживаних слів, які відображають моральний досвід. Складіть з ними речення.

1. Спираючись на матеріали уроку, поясніть ужиті на малюнку поняття. Навіщо люди здавна укладали правила?

2. Чим подібні до інших правил приписи моралі? Чим відрізняються від них?

3. Чи потрібні шкільні правила? Яке правило ви запровадили б, а яке скасували б?

4. Завершіть речення.

Правила потрібні, бо…

5. Складіть перелік із 5 найважливіших, на вашу думку, шкільних правил. Прокоментуйте, на яких моральних правилах вони ґрунтуються.

Урок 4

Що означає «робити добро»?

Як розрізняють добро і зло?

Що називають «моральним вибором»? У чому він полягає?

У чому виявляється добра поведінка?

1. Якими справами перейняті мешканці Міста ідеальних взаємин? Які риси у ставленні одне до одного вони виявляють?
2. Як ви розумієте поняття «добро»? Чому, щоб утілити це поняття, для кожної ситуації знадобилося кілька героїв?
3. Чому добро є моральною цінністю?

Що називаємо добром, а що злом?

Як ви вже знаєте, моральні правила ґрунтуються на уявленнях про добро. Словник визначає це поняття так: «*Добро – усе гарне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям*».

«Але ж усі люди – різні...» – зауважите ви. І матимете рацію! Так само, як і щастя, кожна людина розуміє добро по-своєму.

«**Волонтерство**» – слово, що походить від французького «доброволець». Спершу так називали людей, які добровільно йшли на військову службу. Тепер так звуться активісти, що роблять корисні для суспільства справи з доброї волі.

Волонтери першими відгукуються на біду, безкорисливо беруться за справи, що потребують великих зусиль.

В Україні існує давня традиція суспільної праці, взаємодопомоги, піклування про ближнього. Засади доброчинної діяльності втілено в прислів'ях: *Добре роби – добре й буде; Світ не без добрих людей.*

Яка моральна цінність лежить в основі волонтерського руху? Про які приклади волонтерства в Україні вам доводилося чути? Чи хотіли б ви долучитися до лав волонтерів?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Безкорисливий – який не шукає вигоди для себе.

Люди визначають добро відчуттям втіхи, щастя, мірою користі. Наша мова також передає різні вияви добра: *жити (рости) в добрі, всього доброго, на добре (на добро), не до добра*. Отже, людям властиво переймatися собою – щоб собі було добре.

«До чого ж тут мораль?» – слушно зауважите ви. Цю суперечність залагоджує моральне правило: *Стався до людей так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе.*

Наприклад, якщо нам подобається, коли про нас піклуються, то й самі піклуймося про інших. Якщо нас тішить, коли якусь складну справу нам допомагають робити друзі, допомагаймо їм. Приємно, коли нас розраджують у хвилини смутку, тож і самі виявляймо співчуття.

Добро в усі часи пов'язували з любов'ю та милосердям, які втілюються в чуйності й піклуванні. Виявами добра є справедливість і щирість. Доброзичливість, привітність, чесність, щедрість, безкорисливість – риси, притаманні добрій людині.

Протилежність добра – *зло*. Злою, або лихою, називають людину, яка до інших виявляє ненависть та жорстокість, підлість і зневагу, байдужість та несправедливість.

1. Як ми уявляємо добро в буденному житті? А як його пояснюють в етиці?
2. У яких рисах людини виявляється її доброта?

Кладучи свою цеглину,
ми допомагаємо будувати світ.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Софія та Богданко не можуть дійти згоди, чого більше в ставленні Польової Миші до Дюймовочки – добра чи зла.

– Звісно, добра, – переконаний хлопець. – Перебути зиму в теплі – хіба це погано? У Крота ніщо не загрожувало життю Дюймовочки. І хоч якесь товариство... Та й Миші радість: інколи спілкувалася б з кимось, хто не є гризуном.

– Але ж, – не погоджувалася Софійка. – Дюймовочка любила квіти, а в кротячій норі вона ніколи їх не бачила б. Та й Миша, хіба ти забув, більше турбувалася про свій добробут, а не про те, щоб Дюймовочці було добре...

1. Хто правий: Софія чи Богданко? Чому в них виникла суперечка? Чи можна розуміти добро по-різному?
2. Що ви вважаєте добрим у ставленні до себе? А як виявляєте добре ставлення до інших?
3. Чи вважаєте ви себе доброю людиною? Чому?
4. Намалюйте «доброквітку», на пелюстках якої напишіть риси, у яких виявляється добро.

Як моральні правила допомагають робити вибір на користь добра?

Уявіть, що неподалік автобусної зупинки ви купили порцію морозива і сподівалися її з'їсти, поки чекатимете транспорт. Але автобус приїхав дуже швидко. Що робити? На допомогу приходять правила етикету: заходити в транспорт із розгорнутим морозивом недоречно, бо ви спричините незручності для інших пасажирів. Тож маєте вибір: або дотриматися правил етикету (пропустити автобус чи викинути морозиво), або знехтувати правилами. Такі роздуми не пов'язані з уявленнями про добро.

Тепер інша ситуація. Ви поспішаєте додому. До зупинки під'їжджає автобус. У дідуся, що стоїть поряд, рветься торбинка – з неї розтрусилися яблука. Ви маєте вибір: або їхати, або пропустити автобус, щоб допомогти іншій людині. Ні дорожні правила, ні правила етикету нічого тут не підкажуть. Та вам сяйнула думка: а що, якби така прикрість трапилася з вами? «*Стався до людей так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе*». Ви, напевно, не відмовилися б, аби хтось допоміг. І робите вибір – допомогти дідусеві.

Це і є *моральний вибір*. Ви знехтували своєю зручністю, виявили небайдужість і допомогли – і зробили вибір на користь добра.

Наведені приклади переконують, що ситуації морального вибору, тобто вибору на користь добра, трапляються досить часто. Оскільки протилежністю добра є зло, то вибирати доводиться між добром і злом. *Доброю* називають людину, яка в ситуації морального вибору здатна поступитися своїми інтересами, бажаннями, комфортом заради інших. Моральний вибір виявляється в певних *діях*, тобто в *поведінці*. Тож про те, що людина добра, роблять висновок на підставі її поведінки.

1. Як називають вибір між добром і злом? Які правила допомагають його зробити?
2. Чи має слушність твердження: «*Те, ким ми є насправді, залежить не від наших здібностей, а від нашого вибору*»? Відповідь обґрунтуйте.
3. Наведіть приклад ситуації морального вибору.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Двобій капелюхів». Для її проведення підготуйте два кольорові капелюхи: один (світлий) символізуватиме добро, а другий (темний) – зло. Нехай гравці жеребкуванням виберуть капелюхи, а далі наведуть, залежно від кольору капелюха, приклади добрих або недобрих учинків у якійсь конкретній життєвій ситуації. Спостерігачі за «двобоєм», тобто весь клас, мають висловити згоду з наведеними прикладами оплесками. Переможця кожного двобою визначайте за гучністю оплесків.

- *Чи легко гравцям було наводити приклади, а вам оцінювати буденні ситуації з позиції добра чи зла? Як гадаєте, чому?*
- *У чому, на вашу думку, полягає складність морального вибору?*

1. Спираючись на матеріали уроку, поясніть, чому втілену на малюнках поведінку оцінюють як добру.

2. Сформулюйте за малюнками моральні настанови. Поясніть, як пов'язані вони з моральним правилом *«Стався до інших так, як хочеш, щоб ставилися до тебе»*.

3. У чому полягав моральний вибір героїв малюнків?

4. Кого називають благодійниками (доброчинцями) або волонтерами?

5. Завершіть речення.

   Прикладом моєї доброї поведінки є…

6. Готуючись до наступного уроку, проведіть класом захід «Чисте подвір'я» або «Посадімо дерево». Порадьтеся з дорослими, як краще це зробити. Призначте день та розподіліть обов'язки.

Урок 5

Як наші вчинки впливають на життя?

Що таке вчинки і якими вони бувають?

Що спонукає людину до моральних учинків? Як вони пов'язані з моральним обов'язком?

У чому виявляється вміння «керувати собою»?

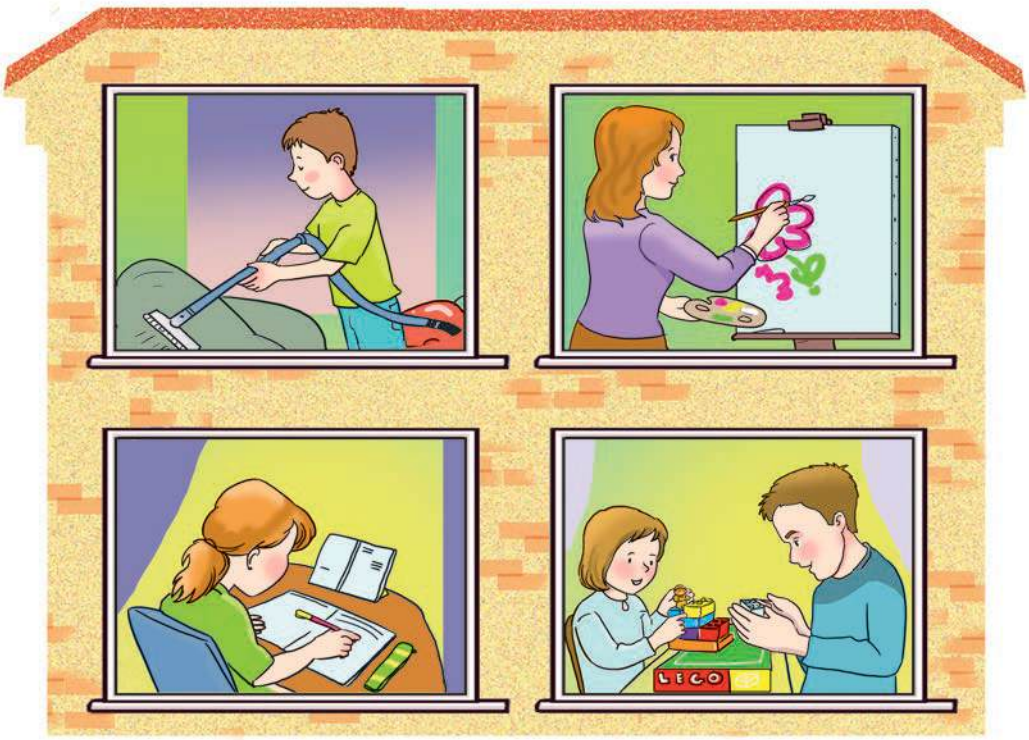

1. Що роблять мешканці Міста ідеальних взаємин? Чи можна їхні заняття назвати вчинками?
2. Доберіть якомога більше прикметників до слова «вчинок», запишіть їх на дошці. Про що свідчить велика кількість ознак для характеристики людських учинків?

Що в етиці називають «учинком»?

Слово «вчинок» споріднене з дієсловом «чинити», тобто «діяти». Проте вчинком називають не будь-яку дію, а лише ту, що стосується людського життя. Вчинки – це наші дії, завдяки яким стають можливими спілкування, гра, навчання, праця, заняття творчістю або

спортом тощо, тож у вчинках виявляється взаємодія людей між собою та зі світом. Саме тому кажуть, що *людина є тим, що вона робить*. Сукупність учинків людини і становить її поведінку.

Більшість наших учинків стосується повсякденних справ. Здебільшого ми діємо за правилами, і відповідно до правил наші вчинки оцінюють інші. Про те, якою є людина, роблять висновок на підставі її вчинків.

Слово «вчинок» в етиці вживають і в іншому, вужчому значенні, маючи на увазі дію, спрямовану на утвердження моральних цінностей у ситуації, де ці цінності беруть під сумнів або заперечують.

Наприклад, у товаристві підлітків, де звичним уважають вживання брутальних слів, вчинком буде просто не використовувати лайку. Своїм чемним мовленням ми утверджуватимемо моральні правила поведінки, які нехтують у цій групі. Тож звичайне дотримання усталених правил спілкування в описаній ситуації буде моральним учинком, бо потребуватиме від нас зусиль над собою: значно зручніше в компанії приятелів бути таким, як і вони.

Серед різноманітних людських учинків є такі, які називають подвигами. *Подвиг* – це дія, що потребує надзвичайного напруження фізичних сил, самопожертви, ризику життям.

1. Чому людину оцінюють за її вчинками?
2. Який учинок називають моральним?
3. Які якості людини потрібні для морального вчинку? Чи хотіли б ви розвинути ці якості в собі?

Флешмоб (у дослівному перекладі з англ. – «спалах натовпу») – це заздалегідь спланована акція, під час якої група людей несподівано з'являється в певному місці, а потім розчиняється поміж перехожих. Ефект раптовості (в українській мові його передають висловом *як грім з ясного неба*) дає змогу привернути увагу до проблем, якими переймаються учасники. Флешмоби організовують за допомогою електронних засобів комунікації, поширюючи інформацію через соціальні мережі.

Чи можна флешмоби вважати моральними вчинками? За якої умови?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Учинок – окрема дія кого-небудь, те, що хтось здійснив, учинив.

Поміркований – який керується у своїх діях, поглядах, думках вимогами здорового глузду; розважливий, обережний, розсудливий.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Людське око бачить глибоко.

– Софіє, чи написала ти твір з української мови про день, сповнений добрими вчинками?

– Це дуже просте завдання. Мені треба було лише переповісти, що робила вчора. От послухай: «Я охоче прокинулася й без нагадування застелила ліжко, швидко дісталася школи, була уважною на всіх уроках; після школи виконала всі домашні завдання, почитала додатково, поскладала речі, не засиджувалася з планшетом та вчасно лягла спати».

– А де ж тут добрі вчинки? – здивувався Богдан. – Усе, про що ти написала, стосувалося тебе самої, а не інших людей.

– Чому тільки мене? – не погодилася Софійка. – А моя мама? Вона була дуже задоволена цим днем. Сказала, що я добра дівчинка.

1. Чи однаково зрозуміли поняття «вчинок» наші герої?
2. Що мала на увазі Софійка? Як розуміє поняття «вчинок» Богдан?
3. Якої думки дотримуєтеся ви?
4. Пригадайте вчорашній день. Який свій учинок ви хотіли б змінити?
5. Чи часто вам доводиться жалкувати про свої вчинки? Як ви думаєте, чому так стається?

Чому важливо вміти керувати собою?

Учинки є дією, що відбулася. Однак вони не обмежуються моментом, коли їх зроблено. Нерідко вчинкам передують розмірковування: «хочу – не хочу», «треба», «навіщо», «як». Крім того, вчинки мають «продовження»: реакцію інших людей. Саме тому вчинок ніби розпадається на кілька етапів. Першим етапом є *мотив* – те, що спонукає нас до вчинку (запитання «Навіщо?»). Другий етап – *план* дії (запитання «Як?»). Наступний етап – сама *дія*. І, зрештою, вчинок оцінюють за *наслідками*, зважаючи на всі його етапи.

Причиною прикрощів у людських взаєминах часто є невміння обмірковувати наслідки своїх вчинків та керувати собою. Роздратовані, ображені люди не здатні до поміркованих учинків. Недарма кажуть, що *лиха іскра і поле спалить, і сама пропаде*. Емоції, переживання, почуття – це наші реакції на світ. Уміння керувати собою означає не притлумлювати свої емоції, а розуміти їх.

У найрізноманітніших життєвих ситуаціях нам часто доводиться обирати між «хочу» й «треба». Усвідомлення вимог до себе

називають *обов'язком*. В етиці, крім буденних обов'язків, розглядають ще й моральний обов'язок – усвідомлення людиною відповідальності за втілення моральних приписів. Шкільні, професійні, сімейні обов'язки до людини висувають інші, а моральні обов'язки кожна людина визначає для себе сама.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Вистава на уроці». Кожна група, яка об'єдналася для виконання попереднього завдання, має розіграти свою ситуацію, а глядачі – прокоментувати її, визначивши мотиви та наслідки вчинків у відтворених сценках.

- *Чи збіглися коментарі глядачів із вашими? Якщо ні, то чому?*
- *Чи були серед розіграних ситуацій приклади моральних учинків?*

1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте ситуацію, пов'язану з учинком, у якій ви брали участь або за якою спостерігали.
2. Стисло сформулюйте, що це за вчинок. Визначте його мотиви та наслідки.
3. Оцініть вчинки як добрі або лихі.

1. Спираючись на матеріали уроку, поясніть, чого стосуються думки героїв. Яким має бути мотив, аби мати підстави вважати вчинок добрим?
2. Якими бувають учинки людей?
3. Чому важливо обмірковувати свої вчинки? Що це означає?
4. Завершіть речення.
   Сьогоднішній урок для мене був корисним тому, що...
5. Намалюйте дві вулиці казкового міста: мешканці однієї не знали слів «треба», «мушу», «зобов'язаний», а мешканці другої, навпаки, завжди сумлінно виконували свої обов'язки. Напишіть невеличкий коментар до малюнка за запитаннями: 1) чи відрізняються зображення вулиць? 2) чим саме? Зробіть висновок про те, чому люди виконують обов'язки.

Урок 6

У чому виявляється повага до людей?

Що означає вислів «бути гідними поваги»?
У чому сутність «золотого правила моралі»?
Як пов'язані поняття «повага», «справедливість» і «людяність»?

1. Чи можна сказати, що люди, зображені на малюнку, ставляться одне до одного з повагою?
2. Як ви розумієте вислів «поважати людей»?

Чому кожна людина гідна поваги?

Повагою називають почуття шани, прихильне ставлення, що ґрунтується на визнанні заслуг, позитивних якостей. Отже, повагу треба заслужити? І так, і ні. Вам, напевно, доводилося чути, що кожна людина гідна поваги. Слово «гідний» споріднене з поняттям «гідність». Тож повага пов'язана з гідністю.

Поняття «гідність» витлумачують як усвідомлення людиною своїх позитивних моральних якостей. В етиці ж людська гідність – це визнання цінності людини взагалі. Ми народилися людьми, і вже це визначає нашу цінність. У цьому всі люди рівні. Якщо хтось словом

або вчинком применшує цінність іншої людини, це означає, що він зневажає її гідність, тобто не поважає її. «Петра можна не запитувати – він ніколи нічого розумного не каже», «Наталці ролі нема – рудокосим не місце на сцені», «Твоєї думки, Катре, не питають, ти надто молода», «Василю, вечірка не для стариганів» – прикладів знецінення людини в буденному житті, на жаль, багато. А чи хотіли б ми опинитися на місці Петра, Наталки, Катрі, Василя? Напевно, ні.

Стався до людей так, як хочеш, щоб вони ставилися до тебе, – навчає «золоте правило моралі», не раз згадане на попередніх уроках. Його дотримання дає змогу виявляти повагу до людей, тобто ставитися так, щоб не принижувати їхню гідність. Варіантами цього правила є прислів'я та крилаті вислови: *Не роби іншим того, чого собі не бажаєш; Що собі не миле, того й людям не зич; Люби ближнього свого, як самого себе.* «Золоте правило моралі» лежить в основі інших моральних правил.

Уявлення про те, як виявляти повагу, не завжди були такими, як у сучасному житті. Колись гідність людини вимірювали за її походженням. Поняття гідних і негідних учинків не були однакові для всіх. Наприклад, негідним для лицаря вважали відмовитися від битви з таким самим лицарем. Водночас бій, приміром, із торговцем лицар уважав би ганьбою для себе.

Набір чеснот, за якими віддавна визначали цінність людини, тобто її гідність, називали *честю*. Тож честь – це добре ім'я людини. Сьогодні слова «гідність» та «честь» є близькими за значенням. Отже, поважати людину – означає шанувати її гідність і честь.

Права людини – це можливості (свободи) та справедливі умови задоволення людиною своїх потреб. Поняття «гідні умови життя людини» розвивалося впродовж багатьох століть. Сучасне його розуміння втілено в «Загальній декларації прав людини», ухваленій Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Перша стаття цього міжнародного документа проголошує: *Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю й повинні діяти один щодо іншого в дусі братерства.*

Які слова з цитованого уривка співзвучні із «золотим правилом моралі»?

1. Що називають гідністю та честю людини? Як вони пов'язані з повагою?
2. Яку настанову вважають «золотим правилом моралі»? Як ви можете пояснити цю назву?
3. Поясніть значення фразеологізмів: *боронити честь, із честю витримати, робити честь (кому-небудь), слово честі, справа честі, забагато честі, честь і слава, честь мундира.* Із трьома на вибір складіть і запишіть речення.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Софіє, як ти гадаєш, що означає вислів «бути людиною з великої літери»?

– Не знаю, – простодушно зізналася дівчинка. – Може, це означає бути дуже високою людиною.

– Скажеш таке... – засумнівався Богдан. – Ось, поглянь, узяв у шкільній бібліотеці книжку, на ній автограф: *Щиро бажаю тобі бути Людиною.*

– Якась нісенітниця, – засміялася Софійка. – Письменник просто помилився. Від хвилювання.

1. Чи доводилося вам чути вислів, над яким замислився Богданко?
2. Які людські якості, на вашу думку, хочуть підкреслити, коли слово «людина» пишуть з великої літери?
3. Якою мірою повага з боку інших залежить від нас самих? Як ви розумієте прислів'я «*Хто шанується, того й люди шанують*»?
4. Напишіть собі невеличкого листа з порадою, як бути Людиною. Поставте на ньому дату. Переглядайте свій лист щомісяця, за бажання дописуючи поради.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Хитрість – якість людини, яка для досягнення чого-небудь діє непрямими, обманними шляхами.

Лицемірство – удавана (неправдива) доброчесність.

Лестощі – лицемірне, нещире вихваляння; підлабузництво.

Наклеп – неправдиві висловлювання про кого-небудь з метою викликати до нього недовіру та зневагу, неправдиві звинувачення.

Пиха – надмірно висока думка про себе, погорда, зарозумілість, зазнайство.

Як виявляти повагу до людей?

Повага до людей виявляється у справедливому й милосердному ставленні.

Слово «справедливість» споріднене зі словом «правда». Інколи вони навіть збігаються за значенням: *жити по правді, правда кривду переважить.* Правда-справедливість є найвищою моральною цінністю, яку витлумачують як досконалий лад у житті й людських відносинах. Саме цю правду шукають герої народних казок. Правда (справедливість) протистоїть кривді (несправедливості). Скривдити, тобто образити – означає вчинити стосовно когось несправедливість.

Є й інше значення слова «правда»: відповідність наших уявлень тому, що є насправді. *Казати правду* – означає не

брехати, не спотворювати своїми словами реальні події. Протилежністю правди є брехня, виявами якої є недотримання слова, хитрість, наклеп, лицемірство, лестощі. У цьому значенні слово «правда» також пов'язане зі справедливістю. Бо лише правдиве, чесне ставлення до інших є справедливим, таким, що виявляє повагу до гідності інших людей.

Милосердя, або людяність, – це добре, співчутливе ставлення до інших людей. Ця моральна цінність ґрунтується на таких якостях, як чуйність, уважність, доброзичливість і є несумісною з пихою, байдужістю, брутальністю.

Людина може бути щасливою тільки тоді, коли відчуває повагу до себе.

ГРА НА УРОЦІ

За матеріалами уроку складіть кросворд «У чому виявляється повага», у якому використовуйте слова – назви якостей, що дають змогу виявляти повагу до людей.

- *Чи погоджуєтеся з думкою, що будь-які чесноти мають сенс лише у взаєминах з іншими людьми?*

1. Об'єднайтеся в малі групи. Пригадайте та розіграйте ситуацію, у якій виявляється одна з негативних рис, витлумачених у словничку.
2. На основі ситуації поясніть, чому ця риса є виявом неповаги до людей.
3. Сформулюйте поради для учасників та учасниць ситуації відповідно до «золотого правила моралі».

1. Спираючись на матеріали уроку, поясніть, чому люди, зображені на малюнку, своїми вчинками виявляють неповагу до інших. Що треба виправити на малюнку, щоб усі його персонажі дотримувалися «золотого правила моралі»?
2. Як «золоте правило моралі» допомагає виявляти повагу до людей?
3. Чому справедливість і людяність є цінностями, на яких ґрунтується повага до людей?
4. Завершіть речення. *Бути справедливим та людяним означає...*
5. Складіть загадку про одну з рис, у якій виявляється повага.

Урок 7

Як виявляти повагу до Батьківщини?

Що означає «бути патріотом»?

Як в українських традиціях утілено шанобливе ставлення до інших?

Чому потрібно знати звичаї народів, які живуть в Україні?

1. Що святкують мешканці Міста ідеальних взаємин? Який у них настрій? У чому виявляються їхні почуття?
2. Чи доводилося вам спостерігати подібні святкування або брати в них участь? З нагоди чого їх влаштовували?
3. Як ви розумієте вислів «любити Батьківщину»?

До чого в Україні споконвіку виявляли найбільшу пошану?

На карті світу обриси нашої країни нагадують серце. І саме цей образ символізує ставлення українців до рідної землі. Тарас Шевченко заповідав:

Свою Україну любіть,
Любіть її… во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть…

Для українців рідна земля споконвіку була найбільшою цінністю – ненькою, годувальницею, уособленням добра. Українці кажуть: *Рідний край, як рай, а чужа країна, як домовина; Погана птиця, що своє гніздо ганить; Свій дім не ворог: коли прийдеш, то прийме; За морем тепліше, та вдома миліше*. Батьківщину українці шанували так само, як рідний дім і батька-матір: *Матір не купити, не заслужити; На сонці тепло, а коло матері добре*. У народних казках славили героя, який долав злого змія, що братів-сестер неволив, крав із неба і сонце, і місяць, і всі зірки, тобто кривдив народ, рідний край.

До найбільших цінностей здавна належить і мова, до якої потрібно ставитися шанобливо: *Хто своєї мови цурається, той сам себе стидається.*

Повага до рідної землі, Батьківщини властива кожному народові. Це почуття називають *патріотизмом*, а людей, відданих Батьківщині, – *патріотами*. Патріотизм виявляється в шанобливому ставленні до звичаїв, традицій, історії, мови народу, його пам'яток, природи рідного краю та людей.

1. Що називають патріотизмом?
2. Наведіть приклади вчинків, у яких виявляється патріотизм.
3. Поясніть, як ви розумієте прислів'я, наведені в тексті підручника. Сформулюйте за кожним моральну настанову.
4. Пригадайте вірші українських поетів, які читали або вчили напам'ять, про любов до рідної землі.

Фестиваль мов має на меті розповісти про розмаїття мов світу і заохотити до їх вивчення. Відбувається в містах Східної Європи.

Учасники та учасниці заходу готують презентації мов, у яких наводять цікаві факти з їх історії та дослідження. Мова – найважливіша ознака належності до народу. *Птицю пізнати по пір'ю, а людину – по мові*, – каже українське прислів'я. Збереження мовного розмаїття починається з плекання рідної мови.

Укладіть словничок із 15–20 слів, які пов'язані зі звичаями і традиціями українського народу. Як мова береже культурну пам'ять народу?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Патріот – той, хто любить, шанує рідну землю.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Богдан і Софійка готуються до виставки малюнків з нагоди візиту до їхньої школи гостей з-за кордону. От тільки не можуть дійти згоди, що малювати.

– Богдане, що ти маєш проти дніпровського краєвиду? – стояла на своєму Софія. – Назвемо малюнок Шевченковим рядком «І Дніпро, і кручі...».

– Як ти не розумієш, Софіє? Дніпро – така сама річка, як і багато інших. За цим малюнком не впізнаєш Україну.

– То що пропонуєш ти?

– Намалюймо, як на березі Дніпра святкують Купайла.

– Але ж і Купайла святкують не лише в нас... Звідки наші гості знатимуть, що йдеться саме про Україну?..

1. Як можна розв'язати суперечку Богданка та Софії? Що намалювали б ви?
2. Які українські звичаї ви знаєте?
3. Чому кожен народ має свої звичаї?
4. Чому треба шанувати звичаї народу, серед якого живеш?
5. Доберіть 5–7 слів, якими ви описали б Україну для своїх однолітків з інших країн.

У чому виявляється повага до звичаїв народів, які живуть в Україні?

В Україні з давніх-давен поряд з українцями живуть інші народи. Поважати їхні звичаї та традиції – моральна настанова, дотримання якої забезпечує мир і злагоду. Прислів'я кажуть: *Кожен край має свій звичай; Що сторона, то новина; На чиєму возі їдеш, того й пісню співай; Чия хата, того й правда* тощо. Потреба поважати звичаї інших у наш час є дуже важливою, адже всі ми живемо поруч.

Здавна ознаками українців є доброзичливість і шанобливість. Привітати знайомого, сусіда, подорожнього, розпитати про здоров'я та родинні справи – неписане моральне правило, що не втратило своєї сили й нині. Виявом доброзичливості є етикетна відповідь на привітання: «*Будьте здорові!*».

Прикладом доброзичливого ставлення до інших людей є славнозвісна українська гостинність. В Україні кажуть: *Межи людьми треба бути людьми; Клади перед людьми хліб на столі, будеш у людей на чолі.* У нас віддавна поширений звичай запросити гостя до хати, пригостити або обдарувати чимось. Гостеві пропонують найзручніше місце, пригощають найкращими наїдками. *Любого гостя весною*

частують медком, а восени молочком, – свідчить українське прислів'я.

Запорукою добросусідських відносин між народами є шанобливе ставлення до мови, символів, традиційних свят одне одного. А це означає, що про звичаї та традиції інших народів потрібно знати. Тож довідуйтеся про них під час подорожей Україною, екскурсій, відвідувань музеїв, днів культури інших народів, які проводять у вашому місті чи селі.

Без верби і калини немає України.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Ніколи». Передаючи уявний мікрофон одне одному, доповнюйте речення *Патріот ніколи не...* Коли всі пропозиції вичерпаються, упродовж двох хвилин запишіть із пам'яті якомога більше варіантів. Перемагають ті, у кого перелік виявиться найдовшим.

- *Чи погоджуєтеся ви з думкою, що почуття патріотизму ґрунтується на повазі до людей?*

1. Скориставшись інформацією за посиланням: http://www.kngu.org, підготуйте стисле повідомлення про один із народів, що здавна живе в Україні, за планом: 1) про який народ підготували розповідь; 2) де в Україні збереглися культурні пам'ятки цього народу; 3) про які звичаї та традиції цього народу довідалися.
2. Сформулюйте кілька правил, дотримання яких сприятиме мирному співжиттю представників різних народів.

1. Як люди, зображені на малюнку, виявляють свою любов до Батьківщини?
2. Кого називають патріотом? Як почуття патріотизму пов'язане із «золотим правилом моралі»?
3. Як потрібно ставитися до звичаїв інших народів? Чому?
4. Завершіть речення. *Батьківщина для мене – це...*
5. Намалюйте, що для вас є символом України. Підготуйте стислу розповідь про те, чому вибрали саме цей символ.

Урок 8

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА ЧЕСНОТ

2. Які чесноти притаманні героям українських народних казок? (*12 балів – по 3 бали за кожну відгадану чесноту*)

гостинність
працьовитість
кмітливість
хоробрість
сила духу
справедливість

1. Зі слів, захованих у гаю, складіть українські прислів'я. Які моральні настанови в них утілені? (*12 балів – по 4 бали за кожне прислів'я*)

мови За

ганить. себе

своє що

гніздо Хто а

миліше. вдома Погана стидається.

своєї

МОРЕ СЛІВ

3. Розв'яжіть кросворд.
(12 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово)

1. Узвичаєні уявлення про добре та погане.
2. Дія, що потребує надзвичайного напруження фізичних сил, самопожертви, ризику життям.
3. Усе гарне в житті людей, що відповідає їхнім інтересам, бажанням, мріям.
4. Норми поведінки і правила ввічливості в товаристві.
5. Дія, спрямована на утвердження певних моральних цінностей у ситуації, де ці цінності беруть під сумнів або заперечують.
6. Наука про мораль.

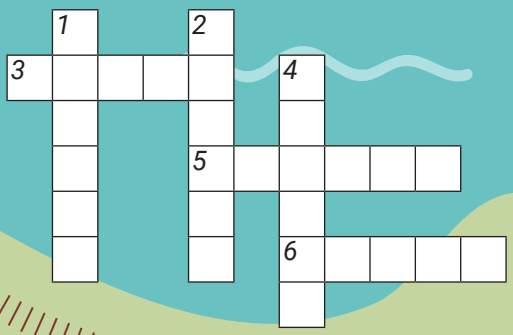

цурається,

птиця,

морем

сам

той

тепліше,

ОЗЕРО ПРАВДИ

4. Допишіть речення, навівши 6 прикладів.
(*12 балів – по 2 бали за кожен приклад*)

Добра людина ніколи не...

ГАЙ МУДРИХ ПОВЧАНЬ

ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

Розділ 2

ЛЮДСЬКІ ЧЕСНОТИ

Урок 9 Коли нам буває соромно?

Що означає вислів «докори сумління»?
Чим відрізняються докори сумління і почуття сорому?
Як совість і сором впливають на нашу поведінку?

1. Які думки непокоять людей, зображених на малюнку?
2. Як ви думаєте, які вчинки вони зроблять наступного дня?
3. Чи можуть бути переживання героїв малюнка мотивом добрих учинків?

Що таке совість і відповідальність перед собою?

Із попередніх уроків ви знаєте, що досягти гарних взаємин з іншими людьми допомагає «золоте правило моралі». «Добре було б, – подумаєте ви, – якби всі його дотримувалися. Але ж воно не обов'язкове. Хіба всі в переповненому автобусі поступаються місцем старшим

людям? То чому я це маю робити?». Такі думки можуть виникати, проте треба пам'ятати, що особливість моральних правил полягає в тому, що стосуються вони не когось, а нас самих. Якщо ми приймаємо певні настанови, то маємо їх дотримуватися.

Внутрішнім суддею, який співвідносить наші вчинки з моральними правилами, є совість. У словнику читаємо: «Совість – це усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою». Зверніть увагу: найважливішими для розуміння цього поняття є слова «перед самим собою». Совість – це наші уявлення про добре і лихе, тобто наші моральні переконання, або принципи.

Синонімом слова «совість» в українській мові є «сумління». Напевно, вам доводилося чути настанови від дорослих: працюй сумлінно, виконуйте завдання сумлінно. У таких настановах ідеться здебільшого про повсякденні обов'язки. Сумлінна людина чесно, ретельно виконує свої обов'язки, тобто є старанною, добросовісною. В етиці сумлінною називають людину, яка усвідомлює моральні обов'язки, має внутрішні пересторо́ги до недобрих учинків, чинить відповідно до вимог своєї совісті. Чесно́та «сумлінність» пов'язана з відповідальністю. Сумлінні люди відповідальні передусім перед собою, вони не можуть легковажити своїми обов'язками – ні буденними, ні моральними, бо так їм підказує їхня совість.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Моральні принципи – це вимоги та заборони, усталені зразки поведінки, які регулюють взаємодію людей.

Фейл (у перекладі з англ. – «невдача») – слово, що означає несхвальну оцінку вчинків і слів. Поспостерігайте, чи не вживаєте ви це слово в ситуаціях, коли відчуваєте сором. Зауважте, що в мові є й інші засоби, щоб емоційно передати це почуття. Наприклад, є українські сталі вислови *провалитися крізь землю, сором їсть очі, горіти від сорому*.

Намалюйте картинки-смайлики, які передають почуття, про які йдеться на уроці.

1. Що означає вислів «мати совість»? Чому совість називають внутрішнім суддею?
2. Поясніть, як ви розумієте вислови *муки совісті (докори сумління), прокинулася совість, чиста совість, як велить совість, угода з совістю, лежить на совісті*. З двома-трьома (на вибір) складіть речення.
3. Яку чесноту називають сумлінністю? Як пов'язані сумлінність і відповідальність?
4. Як сумлінність і відповідальність допомагають людям взаємодіяти?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Того суботнього дня Богданко почувався таким щасливим, як ніколи. Хлопець навчився добре кататися на роликах, тож тепер не пастиме задніх у дворі, може позмагатися і з Софією, яка досі ні з ким не ділилася славою.

– Софіє, ходімо кататися, побачиш, як я навчився.

– Ох, – тільки й зітхнула дівчинка. – Щось нема в мене настрою.

– Чого б це? Ти ж гарно написала контрольну з математики.

– Не згадуй мені про ту контрольну, – відрубала Софія, – бо високої оцінки і вчительчиної похвали я не заслужила: приклади списала в тебе, а задачу – в Оленки.

1. Чи знайоме вам почуття, яке зіпсувало настрій Софійці?
2. Яким висловом зі згаданих у попередньому завданні його можна назвати?
3. Часом кажуть, що совість – це тисяча невидимих свідків, наголошуючи, що від неї людина не може сховатися. Розкажіть подумки своєму відображенню у дзеркалі про випадок, коли відчували докори сумління.
4. Одним-двома реченнями опишіть, що відчували, розповідаючи про таку ситуацію.

Яка совість – така й честь.

Як почуття сорому допомагає дотримуватися моральних настанов?

Близьким до докорів сумління є почуття сорому. Проте якщо докори сумління ми відчуваємо перед собою, то соромно нам стає передусім перед тими, хто поруч із нами. Зрозуміти відмінність між сумлінням і соромом допомагає така риса людського характеру, як сором'язливість. Хоча слова «сором'язливість» і «сором» є спільнокореневими, вони мають різне значення.

Соромом називають почуття сильного збентеження, зніяковіння через свою погану поведінку, недостойні дії, учинки. Сором'язливість – це почуття ніяковості перед іншими, зазвичай незнайомими людьми. Сором – це так само ніяковіння, незручність перед іншими, проте не просто так, а за вже скоєне або сказане. Почуття сорому ніби змушує нас ззовні відмовитися від чогось, що ми, можливо,

і вчинили б, якби можна було цей учинок приховати від сторонніх очей. Тож совість – це наш внутрішній суддя, а сором – суддя зовнішній, хоч теж уявний. Адже йдеться не про те, що нас хтось картає за вчинене: звіривши свою поведінку з думкою інших людей, ми самі доходимо висновку, що заслуговуємо на їхній осуд, і нам стає за себе соромно. Думка інших є ніби компасом, який допомагає нам триматися моральних настанов. Саме про це йдеться в народних прислів'ях: *Сором казати, а гріх потаїти; Не ми, так люди знають.*

1. Що таке сором?
2. Як ви вважаєте, чи можна вважати сумлінною людину, яка не знає сорому?
3. Як пов'язані сором і совість?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Слово до слова». Оберіть з-поміж себе «писаря» або попросіть виконати цю роль учителя / учительку. Він / вона запише на дошці в довільній послідовності продиктовані вами окремі слова, з яких складаються сталі словосполучення та прислів'я, ужиті в матеріалах уроку. Упродовж однієї хвилини поєднайте слова, пригадавши якомога більше таких висловів і записавши їх. Перемагають ті, чий список буде найдовшим.

- *Розіграйте діалоги з почутими на уроці висловами. Чому мова є скарбницею морального досвіду?*

1. Чому герої малюнка відмовилися від пропозиції приятеля? Чи погоджуєтеся ви з думкою: *щоб уникнути докорів сумління, потрібно вміти висловлювати незгоду*? За допомогою яких слів це можна зробити? Як ви гадаєте, чи допоможе незгода товаришів зрозуміти хлопцеві негідність учинку, до якого він їх підбурював?
2. Чому моральність людини визначають за здатністю відчувати муки совісті? Чи погоджуєтеся з думкою, що людина без докорів сумління є скоріше аморальною, а не доброчесною?
3. Чи є важливим для людини мати почуття сорому? Чому?
4. Завершіть речення. *Совість називають внутрішнім голосом, бо...*
5. Складіть кросворд зі словами, які стосуються теми уроку.

Урок 10

Чому стриманість є чеснотою?

Яку роль відіграють емоції та якими вони бувають?

У яких якостях виявляється стриманість?

Як розуміння та співчуття сприяють гарним взаєминам?

1. Чи можна вважати приємною ситуацію, у якій опинилися люди, зображені на малюнку?
2. Завдяки чому стало можливим уникнути сварки?
3. Що мають на увазі, коли говорять, що людина «вміє опанувати себе»? Чи вважаєте ви це вміння корисним?

Як навчитися опановувати себе?

Упродовж дня з нами трапляється безліч ситуацій. Одні для нас приємні, інші – ні. Якісь ситуації викликають подив, радість, захоплення, інші – змушують обурюватися або лякають нас. Досить часто трапляється і таке, що нас засмучує, розчаровує чи викликає відразу, презирство, злість. Усі перелічені відчуття називають емоціями. Емоції – це наші реакції на світ довкола. Будь-що ми сприймаємо спершу емоційно, реагуючи усмішкою, сміхом, зойком, плачем, тривогою тощо. Емоційні реакції та стани відбуваються мимовільно. Проте емоції варто обмірковувати, намагаючись зрозуміти, що саме їх викликало. Це допоможе контролювати почуття,

сприятиме вмінню опановувати себе, стримуватися.

Стриманість – це вияв поваги до інших людей, до їхніх емоцій та почуттів. Про те, як навчитися стриманості, розповідає, приміром, історія про давньогрецького філософа Сократа.

«Якось до Сократа прибіг чоловік і схвильовано почав:

– Послухай, Сократе, я мушу тобі сказати, що твій приятель...

– Стривай, – урвав його філософ. – Спершу дізнаємося, чи те, що ти мені скажеш, просіюється крізь три сита.

– Три сита? – здивувався добродій.

– Так, любий приятелю, крізь три сита! Перше сито – це правда. Ти переконаний, що все у твоїй розповіді правда?

– Я чув про це від... – ніяковіючи, почав той.

– Так, так. Спробуймо друге сито. Це сито добра. Те, що ти мені хочеш сказати, напевно, добре?

– Мабуть, навпаки...

– Тоді випробуймо третє сито. Скажи, чи мені конче потрібно знати те, що тебе так схвилювало?

– Та ні...

– Тоді, – усміхнувся мудрець, – коли те, що ти хотів мені сказати, ні правдиве, ні добре, ані необхідне, то поховай його в собі і не переобтяжуй ні себе, ні інших».

1. Що таке емоції? У чому вони виявляються?
2. Серед емоцій виокремлюють позитивні та негативні. Спираючись на текст підручника, наведіть приклади таких емоцій.
3. Чому важливо розуміти свої емоції, щоб навчитися опановувати себе?
4. На підставі розповіді про Сократа сформулюйте кілька правил про те, як навчитися розуміти свої емоції.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Емоція – переживання людиною свого ставлення до світу.

Емоційний – 1. Який передає або викликає емоції.
2. Який легко збуджується, швидко реагує на що-небудь; нестриманий.

Смайлик – схематичне зображення людського обличчя, яке використовують для передавання емоцій. Із поширенням мобільних телефонів такі зображення стали елементом щоденного спілкування. Смайликами часом замінюють текстове повідомлення, а часом доповнюють його. Проте вживати їх треба обачно, надто якщо спілкуєтеся в інтернеті з незнайомими людьми. В Україні емоції традиційно передавали порівняннями з тваринами: *злий, як собака; лютий, як вовк; переляканий, як заєць.*

Доберіть до кожного смайлика слово, яке пояснює зображену емоцію.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Богдане, ну як ти міг недогледіти?! – скрикнула Софійка. – Я ж тебе просила: пильнуй добре Наталчине кошеня… Що тепер буде? Що скажемо Світлані Петрівні? Це ж її улюблена квітка!

– Не знаю, як так вийшло, – виправдовувався Богдан. – Я очей не зводив з кошеняти… А взагалі, до чого тут я?

– Ще й пробуєш відкрутитися? – у голосі дівчинки зазвучали нотки погрози. – Нічого не знаю. Я йду додому, а ти сам поясни, що тут робив Мурко.

– А, до речі, що він тут робив? Чи не знаєш, Софіє, як кошеня потрапило до класу? – тепер Богданко опанував себе і почувався дедалі впевненіше.

Натомість Софійка похнюпила голову: це вона попросила Наталку принести кошеня до школи потай від батьків.

1. Які емоції відчувають Софія та Богдан? На підставі чого ви зробили такий висновок?
2. Скільки часу знадобилося хлопцеві, щоб опанувати себе? Що свідчить про те, що Богдан угамував свої емоції?
3. Як ви думаєте, чим завершиться ситуація?
4. А як реагували б ви, якби опинилися на місці когось із героїв?
5. Пригадайте, які емоції відчували сьогодні, і запишіть перелік на аркуші. Для кожної емоції оберіть певний колір. Намалюйте себе, використовуючи кольори своїх емоцій. Який колір переважає на малюнку? Як емоції впливають на настрій?

Гостре словечко коле сердечко.

Як стриманість допомагає в різних життєвих ситуаціях?

Здатність опановувати себе, або стриманість, виявляється в різних якостях. Стримана людина, наприклад, є посидючою та наполегливою. Ці риси допомагають у багатьох життєвих ситуаціях. Завдяки їм легше набути якихось умінь. Приміром, ви захопилися збиранням конструкторів лего. Та навіть гра потребує зосередженості й уважності. Уявіть, що буде, якщо ви, втративши терпіння і роздратувавшись через те, що фігурка не виходить, жбурнете елементи конструктора: кілька дрібних деталей загубляться, і ви не матимете задоволення від моделювання, якщо візьметеся за нього іншого разу. Нерідко буває

так, що люди в полоні емоцій не доводять розпочаті справи до кінця. Ідуть до басейну з наміром навчитися плавати, але кидають за тиждень, розчарувавшись, що одразу не виходить так, як в олімпійського чемпіона. Беруться опанувати скейт, проте спересердя ламають його, розбивши коліна після першої спроби виконати ефектний поворот. Ці приклади стосуються проявів негативних емоцій у ставленні до світу речей і занять.

А в чому виявляється стриманість, коли йдеться про людські взаємини? Уміння опановувати себе в цьому випадку розкривається в терплячості – вибачливому ставленні до чиїхось недоліків, слабкостей, провини тощо. Адже емоції властиві не лише нам, а й тим людям, з якими спілкуємося. І не завжди наші емоції збігаються.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Емоції». Домовтеся, яким рухом рук позначатимете емоції, наприклад: «радість» – обидві руки вгору, «роздратування» – обидві донизу, «тривога» – праву руку вгору тощо. За допомогою лічилки визначте, хто вестиме гру. Завдання ведучих – обирати подумки емоції і відповідно до них вимовляти якісь етикетні слова (приміром, «Добрий день»). Якщо емоцію не впізнали, змініть ведучого / ведучу.

- *Чи можуть етикетні слова бути неввічливими? Чи можливе ввічливе спілкування, якщо люди не керують своїми емоціями?*

1. У тексті йдеться про якості, що свідчать про вміння опановувати свої емоції. А які якості, навпаки, є ознакою невміння опановувати себе?
2. Що означає вислів «ділитися емоціями»?
3. Чи потрібно зважати на емоції інших людей?
4. Вигадайте та намалюйте смайлики для свого класу. Спробуйте використовувати їх, щоб навчитися краще розуміти свої емоції.

100 МВ Ь 2

с = х л = ч а = ох

1. Як зашифроване прислів'я пов'язане зі стриманістю? Сформулюйте за ним правило поведінки.
2. У чому виявляється вміння опановувати себе?
3. Доберіть до поданих рис протилежні, наведіть приклади буденних учинків, у яких вони виявляються: *стриманий – ..., терплячий – ..., поміркований – ..., розважливий – ..., ввічливий – ..., посидючий – ...*
4. Завершіть речення. *Щоб навчитися опановувати себе, мені потрібно...*
5. Підготуйте для декламування у класі вірш, який подобається вам настроєм та образами. Прокоментуйте, які емоції він у вас викликає.

Урок 11

Як виявляти доброзичливість?

Чому люди цінують доброзичливість?

Що називають толерантністю?

Як пов'язані толерантність, доброзичливість і повага?

1. Чому слова ввічливості, які промовляють зображені на малюнку люди, називають етикетними формулами? Чому вони є в кожній мові?
2. Навіщо вживають ці слова?
3. Як слова ввічливості полегшують спілкування?

Що означає «бути доброзичливим»?

Чи спадало вам на думку порахувати, зі скількома людьми ви контактуєте впродовж дня? З більшістю людей, з якими стикаємося в буденних ситуаціях, нас пов'язують не дуже глибокі стосунки. У ліфті їхали із сусідами, біля під'їзду зустріли листоношу, яка попросила притримати двері, на уроці довелося працювати в групі з однокласниками, які не належать до кола друзів, у спортивній секції заняття проводить інший тренер, бо ваш поїхав на змагання... Спілкуючись із людьми, ми мусимо долати сором'язливість, миритися з неминучими розбіжностями настроїв, поглядів, інтересів,

бажань тощо. У цьому допомагають правила етикету. Найважливішим серед них є проста настанова: бути доброзичливим. Слово «доброзичливий» утворено від сполуки *зичити* (тобто бажати) *добра*. Виявляти доброзичливість допомагають етикетні звороти мови, добре відомі нам із дитинства як «чарівні слова». Звісно, нічого казкового в них немає, а «чарівними» їх називають тому, що в будь-якій незручній ситуації вони допомагають почуватися невимушено.

Проте знання ввічливих слів іще не означає, що ми засвоїли етикетне мовлення. Правила етикету передбачають, що такими словами ми *користуємося*, вживаючи їх *доречно*. Наприклад, люди давно зауважили, що підбадьорливе привітання сприяє гарному настрою, налаштовує на ефективну роботу. Ось чому так важливо вітатися щиро, з усмішкою, жартом. Інший приклад: звертаючись до людини, яка починає якусь відповідальну справу, за добрим народним звичаєм кажуть: *«Щоб легко почалося та вдало скінчилося!»*. Такі побажання допомагають людині відповідно налаштуватися. І хоч немає приписів, які змушували б нас уживати такі побажання, настанова «бути доброзичливим» передбачає, що ми самі доречно виявимо ініціативу.

1. У чому виявляється доброзичливість?
2. Як пов'язана настанова «бути доброзичливим» із «золотим правилом моралі»?
3. Як слова ввічливості полегшують спілкування?
4. Чому ввічливі слова потрібно вживати доречно?

Привітні й підбадьорливі слова можуть бути зовсім короткими, проте відлунюють вони довго.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Хамство – нахабна, зухвала поведінка людини, яка нехтує будь-якими моральними приписами й нормами.

Брутальність – грубість.

Емпатія – це співпереживання, здатність розуміти і сприймати почуття, емоції, переживання інших людей. Ця риса виявляється в умінні слухати співрозмовників, перейматися їхнім настроєм, співчувати і виявляти доброзичливість. Тож емпатія – це здатність поставити себе на місце іншої людини. Про цінність доброго слова йдеться в українських прислів'ях: *Тепле слово три зими гріє; Щире вітання дорожче за частування; Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш.*

З якими моральними цінностями пов'язана здатність до емпатії? Чи є доброзичливість виявом емпатії?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Розкажу тобі, Богдане, про свою нову приятельку, – Софійка на мить замовкла, задивившись на листок клена в калюжі. – Вона мріє стати акторкою, відвідує театральну студію.

– Це ти про Тамару? Вона справді гарно розповідає вірші.

– Її акторські здібності не тільки в декламуванні виявляються! – трошки образилася Софійка. – Тамара вміє по-різному промовляти слова привітання – ніби передражнювати того, з ким вітається.

– Вітатися, передражнюючи? – здивувався Богданко.

– Так, я на власні вуха чула. Якось ми разом поверталися зі школи. «Добрий день», – ледь чутно пробубоніла Тамара собі під ніс, коли віталася із сусідкою бабусею Мариною. А мені почулося «старий пень». «Добрий день», – недбало кинула вона тітці Олені, і я почула «тень-телень».

– Ну, гарно декламувати вірші і бути доброзичливою – це справді трохи різне.

1. Чи можна вважати Софійчину приятельку доброзичливою?
2. Чому доброзичливість є передумовою ввічливої поведінки?
3. Коли етикетні слова стають чарівними?
4. Укладіть перелік етикетних слів, які вживаєте найчастіше. Чи трапляються випадки, коли ви забуваєте їх ужити? Сформулюйте для себе правила-нагадування для кожного слова з переліку.

   Вітатися (з ким?)… Дякувати (кому?)… Перепрошувати (коли?)…

Кого називають толерантною людиною?

Слова ввічливості – це зовнішній вияв доброзичливості. А ґрунтується ця риса, як і будь-які прояви добра, на повазі до інших. Хтось із вас, можливо, подумає: «Легко поважати людей, у яких подібні до наших переконання, інтереси, захоплення. Як виявляти повагу до тих, хто сприймає світ зовсім по-іншому?». Визнання права бути іншим називають *толерантністю* (слово походить від латинського прикметника «терплячий»). Толерантний – це здатний із терпимістю й повагою ставитися до думок і поглядів інших людей.

Щоб зрозуміти, що таке толерантність, пригадайте, як хтось з учителів або інших дорослих, розборюючи бійку непримиренних суперників, просить: «Тримайтеся одне від одного подалі, не займайте

одне одного!». Так, ніби відстань здатна стримати гнів, агресію. Толерантність допомагає зберігати певну дистанцію між людьми, щоб запобігти взаємним образам. Недарма серед правил етикетного спілкування є рекомендації про прийнятну відстань між співрозмовниками: не занадто велику, щоб не склалося враження про нещирість, проте й не надто близьку – щоб не втручатися у світ іншого. Однак толерантність – це «відстань» у переносному значенні. Це та межа, яка стримує від втручання у внутрішній світ іншої людини – у її думки, почуття, переживання, смаки. Толерантність є одним із проявів стриманості, про яку йшлося на попередньому уроці.

Протилежністю толерантності є *нетерпимість*, тобто небажання, невміння терпіти іншого. Нетерпимість виявляється у зневазі, **хамстві, брутальності.**

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Аукціон». Домовтеся, що продаватимете титул «Найчемніша людина». За грошову одиницю правитимуть чарівні слова в різних життєвих ситуаціях, які оголошуватимуть ведучі, наприклад, «Вітання», «Подяка», «Привернення до себе уваги», «Згода», «Відмова», «Вибачення», «Прощання» тощо. Для кожної ситуації «Найчемнішою людиною» буде та або той, чия пропозиція з доречними етикетними словами прозвучала останньою.

● *Запишіть кілька етикетних фраз, які ви хотіли б уживати частіше.*

1. Чи можна поважати людину й бути до неї нетолерантними?
2. Які є прояви нетерпимості?
3. Пригадайте та прокоментуйте ситуації, у яких люди виявляли одне до одного нетерпимість. У чому небезпека таких ситуацій?

Перепрошую *Дякую* *Навзаєм* *Добридень*
Будь ласка *Щасти* *Вибач* *На здоров'я*
Людяність *Повага*
Доброзичливість *Толерантність*

1. Як пов'язані поняття, наведені в «хмаринці слів»? Укладіть на їхній основі піраміду. Яке поняття розташуєте на вершині піраміди? Чому?
2. Чи можуть слова ввічливості бути образливими? Як їх потрібно вживати, щоб такого не трапилося?
3. Які слова з теми уроку були для вас новими? Поясніть, як зрозуміли їхнє значення.
4. Завершіть речення. *Бути доброзичливими означає...*
5. Напишіть текст для привітальної листівки з нагоди найближчого календарного свята. Чому звичай вітати зі святами є виявом доброзичливості?

Урок 12

Коли старанність — не лише чеснота, а й звичка?

Навіщо бути старанними?
Як розвинути в собі старанність?
Коли старанність є ознакою моральної людини?

1. Що роблять зображені на малюнку діти? Чи можна вважати ці справи їхніми обов'язками? Чому ви так думаєте?
2. Яким би було життя, якби люди не мали обов'язків? Хто визначає обов'язки людини?

У чому виявляється старанність?

Навчання в школі стало для вас уже звичною справою. Спробуйте дібрати 5–10 прикметників для розповіді про це своє заняття. Серед них будуть такі, що передають ваше ставлення до навчальних предметів, учителів, шкільних завдань. А чи замислювалися ви про те, що про школу можна розповісти за рисами нашого характеру?

Які ви в навчанні? Які риси допомагають вам у школі, а які заважають?

До якостей, які сприяють досягненню бажаних результатів у навчанні, належить старанність. У словнику цю рису визначено так: *старанний* – який дбайливо, ретельно, щиро виконує що-небудь, ставиться до чогось. Отже, синонімами до слова «старанний» є прикметники *дбайливий, ретельний*. Такі уявлення про старанність передають українські прислів'я: *Сьогоднішньої роботи на завтра не відкладай; Як дбаєш, так і маєш; Старається, як мурашка; Крапля камінь точить*. Зверніть увагу в тлумаченні ще й на слово «щиро». Тут воно означає *самовіддано, безкорисливо*. Старанними називають людей, які не просто ретельно роблять якусь справу, щоб досягти бажаного або отримати схвалення, а тих, для яких це є вимогою їхньої совісті. Старанність – риса, якою характеризують ставлення людини до обов'язків без зовнішнього заохочення, а тим більше примусу. Вона пов'язана із сумлінністю і є виявом шанобливого ставлення до інших.

Отже, старанність виявляється не тільки в уважності й зосередженості, наполегливості і посидючості, цілеспрямованості та відповідальності, а й у щирості, безкорисливості, людяності.

1. У чому виявляється старанність у повсякденних справах?
2. Пригадайте, що називають сумлінням. Як пов'язані сумління і старанність?
3. Поміркуйте, чи ґрунтується настанова «бути старанним» на «золотому правилі моралі».
4. Які риси характеру властиві старанній людині?

Комікс – розповідь у малюнках, або мальована історія. Перші комікси було надруковано в журналах у США в XIX столітті. Сьогодні комікси – це серії книжок для читачів будь-якого віку про популярних героїв із літератури, кіно, комп'ютерних ігор. Ці герої втілюють різні людські якості.

Якщо ви належите до шанувальників коміксів, поміркуйте, чи є серед ваших улюблених героїв такі, яким притаманні старанність і відповідальне ставлення до обов'язків.

Хто з героїв українського фольклору міг би в коміксі уособлювати старанність?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Звичка – однотипні дії (спосіб життя, манера поведінки чи спілкування, вчинки, схильність до чогось) у повторюваних ситуаціях.

Чи знайдеться бодай один, хто, цілий день випускаючи стріли, не влучить у ціль?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Послухай, Бодю, одну історію. Мене цікавить твоя думка. – Софійка озирнулася і стишила голос. – Дві сестри, Люба та Віра, мають обов'язок прибирати свою кімнату. Кожна відповідальна за свої іграшки, книжки, письмовий стіл. Учора Віра застудилася. На гру в неї енергії вистачило, а от коли треба було складати розкидані речі – уже їй зле. Люба сумлінно поскладала своє. Речі сестри лишилися в безладі. Коли прийшла з роботи мама, вона чомусь не зраділа від Любиного прибирання, а, зітхнувши, попросила дочку допомогти їй поскладати іграшки Віри.

– Ну і що ти хочеш почути? – Богдан подивився на товаришку.

– Чому мама засмутилася? Хіба Люба не виявила старанність?

– Чекай, а твоя молодша сестра вже одужала?

– Гм... до чого тут моя сестра? – відвела погляд Софія, відчуваючи, що червоніє.

1. Чому Софійка зашарілася?
2. Що ви сказали б дівчинці на місці Богдана?
3. Як ви вчинили б у ситуації, про яку розповіла Софійка?
4. Чи будь-яке ретельне виконання обов'язків є виявом добросердечності?
5. Запишіть у колонку перелік своїх шкільних і родинних обов'язків. Чи є серед них такі, які ви визначили для себе самі? Як ви думаєте, що означає «дорослішати»?

Як зробити старанність корисною звичкою?

Як більшість чеснот, старанність є набутою якістю: вона розвивається впродовж життя. Тому не варто засмучуватися, якщо ви зрозуміли, що старанності вам іще бракує. Адже досить часто на заваді старанності стають відчуття тривоги, невпевненості, втоми. Через це людина, навіть усвідомлюючи, що повинна виконувати свої обов'язки, зволікає з роботою, відкладає її на потім. «От подивлюся, які новини в друзів – і сяду за завдання», «Ще одне коло гри – і тоді вчитиму вірш», «Трошки відпочину, а тоді візьмуся до справ» – немає людей, які хоча б колись не думали так. Однак відкладені справи накопичуються, а потім нам бракує часу і снаги їх виконати. Тому й кажуть: *Одне зараз ліпше, ніж три завтра*; *Потім – погана звичка*.

Фахівці, які вивчають людську поведінку, пояснюють, що люди часто загрузають у невиконаних справах, бо не вміють планувати своє життя так, щоб чергувати працю і відпочинок, не розуміють

причин свого кепського настрою, стану тривожності тощо. Тому радять формувати корисні життєві звички. До таких належать, наприклад, дотримання розпорядку дня, звичка лягати спати в той самий час або звичка прогулюватися перед сном. Тож передумова старанності – не тільки в нашому характері, а й у гарній фізичній формі, бадьорому настрої, запорукою чого є здоровий сон, фізична активність, доброзичливість. Не панікувати через обов'язкові справи допомагає вміння планувати свої дії. Передусім привчіть себе визначати найважливішу справу на найближчий час, складні завдання розкладати на кілька простіших, щоб виконувати їх по черзі.

1. Складіть кілька правил для п'ятикласників, дотримання яких зробить старанність звичкою.
2. Обговоріть правила в загальному колі.
3. Які з правил вважаєте корисними для себе?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Чи правда?». Придумайте і запишіть на смужках паперу чотири запитання, що починаються словами «Чи правда...?», за темою цього уроку або попередніх: два запитання передбачають відповідь «Так, правда», а два – «Ні, неправда». Складіть усі смужки із запитаннями до капелюха. Визначте, хто першим діставатиме смужки і відповідатиме на запитання. Змінюйте гравців після кожної хибної відповіді або домовтеся, скільки запитань триватиме раунд. Правильну відповідь оцінюйте оплесками.

- *Чи легко вам було формулювати запитання з етики, що мають однозначні відповіді? Чому?*

1. У чому полягає старанність, коли йдеться про обов'язки, які визначили для себе мешканці Міста ідеальних взаємин? Чи можна вважати ці обов'язки моральними зобов'язаннями? Чому?
2. Наведіть приклади життєвих ситуацій, у яких п'ятикласники і п'ятикласниці можуть виявити старанність.
3. Які людські якості перешкоджають старанності?
4. Завершіть речення. *Сьогоднішній урок допоміг мені зрозуміти, що...*
5. Розпитайте дорослих про секрети, які допомагають їм усе встигати. Підготуйте розповідь про один із них, який хотіли б навчитися застосовувати.

Урок 13

Що означає «бути вихованим»?

Як пов'язані ввічливість, етикет і мораль?
Чому правила етикету полегшують спілкування?
Яку поведінку називають пристойною?

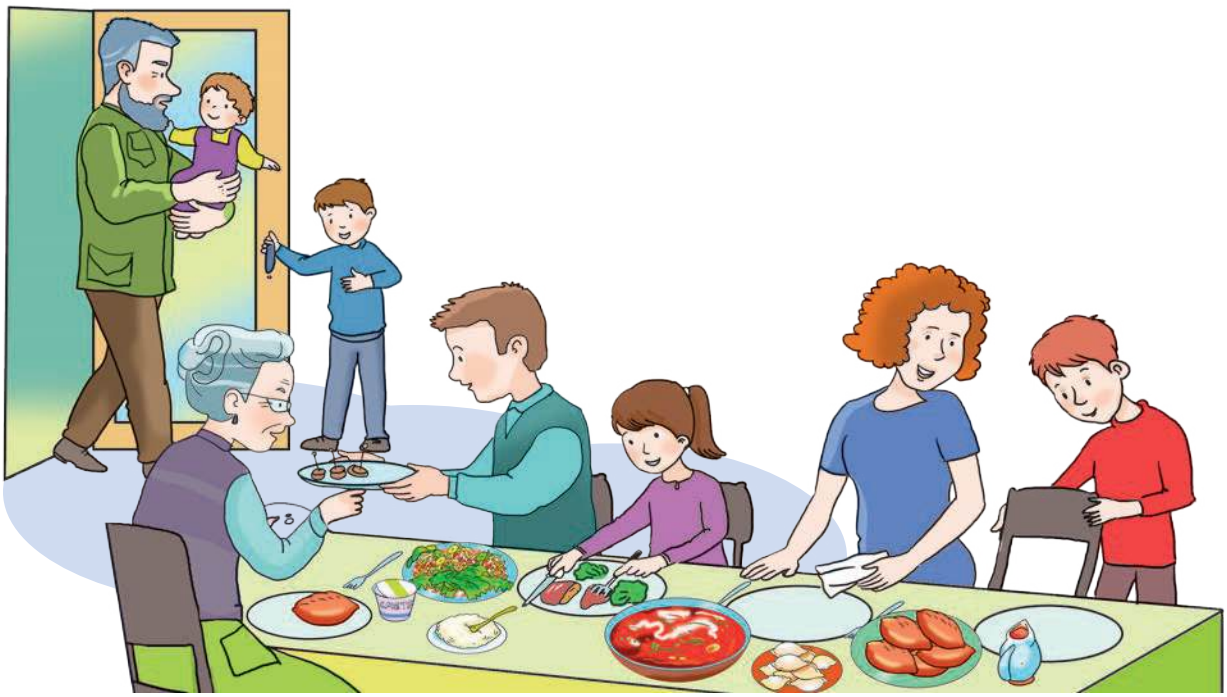

1. Яких правил дотримуються зображені на малюнку люди? Чи сприяє їхня поведінка загальному гарному настрою?
2. Пригадайте за малюнком кілька правил ввічливої поведінки. Чи варто дотримуватися цих правил не лише у свята, а й у будні?

Навіщо потрібні правила етикету?

Ви пам'ятаєте, що зовнішнім виявом моральності людини є вихованість.

Чуйність, розуміння інтересів інших навіть у дрібницях – це основа поведінки вихованої людини. У словнику читаємо: «Вихований – який дотримується правил пристойності, виявляє уважність, люб'язність. *Вихований* – це ввічливий, чемний, ґречний, тактовний,

привітний, коректний, делікатний...». Отже, бути вихованим означає не тільки дотримуватися норм поведінки, а й по-доброму, з розумінням ставитися до інших, дотримуватися моральних настанов, які не дозволяють нам чинити недобре щодо інших. Про вихованість влучно промовляє крилатий вислів: *Вихована людина – не та, яка не розіллє соус на скатертину, а та, яка не помітить, як це зробив інший.*

Зовнішні прояви людських стосунків – як триматися на людях, як звертатися до знайомих і незнайомців, як ввічливо вітатися, перепрошувати, дякувати, як поводитися в громадських місцях тощо – визначають правила етикету. Правила дорожнього руху роблять безпечним перебування на дорозі, а етикет убезпечує нас від прикрих незручностей у взаєминах із людьми, істотно полегшуючи спілкування. Набагато простіше виявляти своє добре ставлення до інших, якщо спиратися на приписи етикету.

Утім, самих лише знань про такі правила недостатньо, щоб бути вихованою людиною. Поняття «вихованість» є ширшим за етикет. Вихована людина не тільки знає встановлені правила поведінки, а й дотримується загальних приписів моралі, завжди виявляючи шанобливе ставлення до інших.

Дібравши приклади, поясніть, що означає:

- дотримуватися правил етикету;
- дотримуватися моральних правил;
- бути вихованою людиною.

Нема нічого кращого, як хороше виховання.

Покоління «Альфа» – діти, народжені після 2010 року, тобто це ви. Альфа – перша буква грецького алфавіту і перше покоління, чиє життя від народження розгортається в XXI столітті. Від цього покоління очікують створення нового світу, у якому інтернет остаточно перетвориться з інформаційного простору на життєвий. Передбачають, що в світі люди змінюватимуть професію раз на кілька років, підлітки почнуть самі заробляти. Технології змінять уявлення про навчання, роботу й дозвілля. Визначальну роль у людських взаєминах відіграватиме чесність.

Яким ви уявляєте світ майбутнього? Як гадаєте, чи зміняться в ньому уявлення про вихованість? Чи з'являться нові правила етикету? Чого вони можуть стосуватися?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Манери – спосіб поводитися, триматися в товаристві.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Софійка й Богданко часто бувають у кіно. А от театр – це справжня подія! Та ще й квитки з місцями в першому ряду. Проте в обох, хоч як це прикро, – зіпсований настрій. Під час антракту вони почали сперечатися.

– Як ти міг, Богдане, не вимкнути телефон на час вистави! – бубоніла Софія. – Ти такий невихований…

– Теж мені, вихована. Дарма, що без телефона. Прибігла, коли в залі вже вимкнули світло, наступила п'ятьом глядачам на ноги, а чотирьох штовхнула ліктями.

– Не п'ятьом, а лише одному… І нікого я не штовхала – хоча тебе й не завадило б штурхнути, особливо коли задзвонив телефон.

1. Чому суперечка між Богданком та Софією не має сенсу?
2. У чому герої помиляються щодо вихованості? Про яку моральну настанову вони забули?
3. Що ви порадили б обом дітям?
4. Опишіть виховану людину. Чи відповідаєте цьому описові ви самі? Чи є слушним українське прислів'я: *Пильнуй свого носа, а не чужого проса?*

У чому виявляються гарні манери та пристойність?

Наш настрій великою мірою залежить від того, як ставляться до нас інші. Гарному ставленню до себе ми радіємо, погане – ображає нас і засмучує. Ставлення завжди ґрунтується на оцінюванні. Проте на підставі чого нас оцінюють, наприклад, у транспорті чи просто на вулиці? Оцінка і, відповідно, ставлення до нас залежатиме від того, як ми поводимося. Уміння триматися на людях називають **манерами**. Поведінку, яка не ображає інших, – *гарними манерами*. Якщо ж у наших діях люди помічають неповагу до себе, то оцінюють їх як *погані манери*.

Причому йдеться не тільки про грубість або відверте хамство. Виявом поганих манер є недоречно вжиті оцінювальні фрази, зверхній погляд, нехтування правилами етикету тощо. Неповага до чужих думок – це, приміром, перебивати співрозмовника словами: «Яка дурість! Ти що, зовсім нічого не розумієш?!». Погані манери – це й знецінення почуттів інших. Певно, ви помічали, як буває неприємно, коли хтось про співака, творчість якого вам дуже подобається, каже у вашій присутності як про застаріле й нецікаве явище: «Ну й смак у тебе! Це ж відстій!». Погані манери – прилюдно вказувати на помилки або прорахунки людини, соромлячи її перед іншими. Вияв

поганих манер – робити зауваження комусь у присутності інших щодо зовнішності або одягу.

Гарні манери лежать в основі *пристойної поведінки*, тобто такої, що відповідає правилам ввічливості. Пристойна поведінка завжди відповідає не тільки зовнішнім вимогам етикету, а й внутрішнім правилам моралі.

1. Розіграйте ситуацію, у якій учасники та учасниці демонструють погані манери й не дотримуються етикету. (Запропонуйте однокласникам прокоментувати, які етикетні приписи знехтувано.)
2. Вислухавши коментарі, розіграйте сценку ще раз, але так, щоб усі її учасники та учасниці поводилися пристойно.
3. Зробіть висновок, навіщо людям потрібні гарні манери.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Антоніми». Запишіть на картках по одній рисі, якими характеризують людей вихованих і невихованих. Складіть усі картки зі словами до кошика або капелюха. Завдання гравців: витягнувши слово, дібрати до нього протилежне за значенням. Влучні відповіді оцінюйте оплесками. Нове коло гри починайте, коли протилежну ознаку названо хибно або не названо взагалі.

- *Чому людські чесноти й вади становлять здебільшого антонімічні пари?*

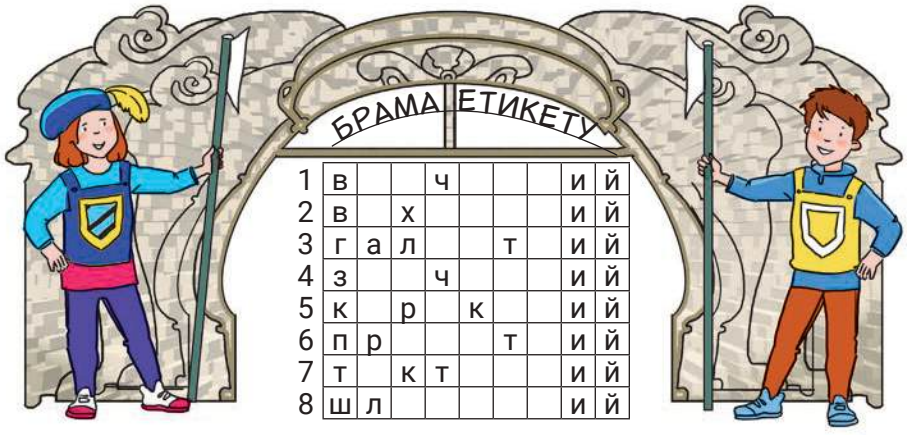

1	в			ч			и	й
2	в		х				и	й
3	г	а	л			т	и	й
4	з			ч			и	й
5	к		р		к		и	й
6	п	р				т	и	й
7	т		к	т			и	й
8	ш	л					и	й

1. Скориставшись підказками на брамі етикету, доберіть риси, які свідчать про вихованість і гарні манери (слова потрібно вписати у клітинки). Прокоментуйте, у чому виявляється кожна риса.
2. На яких моральних цінностях ґрунтується сучасний етикет?
3. Чи погоджуєтеся з твердженням, що дотримання правил етикету сприяє успіхові в діяльності та спілкуванні? Відповідь обґрунтуйте.
4. Завершіть речення. *Для мене важливо дотримуватися норм етикету, бо...*
5. Підготуйте для вікторини «Гарні манери» завдання-загадку, записавши прислів'я або коротку настанову справа наліво. Щоб потренуватися, як це зробити, прочитайте зразок: **ималирк кяртів кя, имакур йахам еН**.

Урок 14 Чому скромність прикрашає?

Чому милосердя називають діяльним добром?

Яку роль у милосердних учинках відіграють щедрість і скромність?

Як виявити милосердя в буденному житті?

1. Виявом якої моральної цінності є вчинки зображених людей? Які чесноти їм притаманні?
2. Які вчинки є виявом милосердя? Чому в основі добрих учинків лежить безкорисливість?

Як у милосерді виявляється щедрість і скромність?

Багато добрих учинків роблять із милосердя. Ви пам'ятаєте, що ця чеснота виявляється у співчутливому ставленні до когось. Милосердною називають людину, готову прийти на допомогу тим, хто її потребує. За традиціями різних народів милосердними є вчинки,

утілені в давніх настановах: нагодувати голодного; напоїти спраглого; одягнути роздягнутого; прийняти й нагодувати подорожнього; відвідати недужого та ув'язненого. Вияв милосердя – це добра порада, слова втіхи та розради. Милосердними є і ті, хто ділиться знаннями, досвідом, прощає і не тримає зла. Отже, милосердя – це діяльне добро.

Здатність безкорисливо ділитися тим, що маєш, із людиною, яка цього потребує, називають щедрістю. Щедра людина охоче ділиться своїм майном, коштами, не шкодує витрачати що-небудь. Традиції щедрості глибоко закорінені у звичаях українців. Звичай щедрування, наприклад, передбачає святкову ходу гуртів щедрувальників від оселі до оселі. Піснями-щедрівками вони прославляють господарів, зичать їм добробуту та гараздів, тобто всіляких щедрот, за що ті щедро їх обдаровують новорічним частуванням. Святковий вечір перед Новим роком (за «старим стилем») називають Щедрим вечором.

Вияви милосердя завжди є безкорисливими. Милосердні діяння не мають на меті винагороди, а люди, сповнені милосердного ставлення до інших, не прагнуть визнання своїх чеснот або якихось моральних переваг. Цю рису називають скромністю.

1. Що таке безкорисливість?
2. Яку людину називають щедрою?
3. Як пов'язані милосердя і скромність?

Ніщо так не прикрашає,
як скромність.

Свято Миколая – одне з найочікуваніших дитячих свят. За традицією, в Україні в ніч із 18 на 19 грудня святий Миколай кладе під подушку дітям подарунки. Саме святий Миколай, який за життя уславився щедрістю і милосердям, є символом зимових свят. У різних країнах він зветься по-різному: і Санта Клаус, і Пер Ноель, і Йоулупуккі...

У багатьох країнах побутує звичай писати листа святому Миколаєві в переддень його свята. У такому листі діти розповідають про свої добрі вчинки впродовж року, діляться бажаннями і мріями. Чи писатимете такого листа ви? Про що розповіли б цього року?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Егоїстичний – який турбується тільки про себе, про свої особисті інтереси.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Софіє, як гадаєш, він зрадіє? – стурбовано спитав Богдан, поглядаючи на двері палати й не наважуючись їх відчинити.

– Не знаю, чи зрадіє: з таким переломом, як у Микити, не до веселощів. Та, сподіваюся, він хоч трошки розважиться, – міркувала вголос дівчинка.

– То що, стукати?

– Ти ж уже постукав. Відчиняй двері й заходь. І не кричи від порога, як ти вмієш. Це ж лікарня, а не стадіон. До речі, ти спитав у Микитиної мами, чи хоче він, щоб його відвідали?

– Спитав. Він не заперечував.

– Тож заходьмо.

1. Чому люди, які нездужають, потребують нашої підтримки? Як її висловити?
2. Чому, збираючись відвідати хворого, треба погодити з ним свій візит?
3. На підставі тексту сформулюйте кілька правил для подібних ситуацій.
4. Порадьтеся із сусідом чи сусідкою за партою, чого не варто робити, відвідуючи недужих.

Як робити милосердні вчинки?

Людей, повсякчас готових до милосердних учинків, турботливих, уважних, чуйних і безкорисливих, називають альтруїстами. Альтруїзм – це безкорисливе піклування про благо інших, готовність заради цього зректися власних інтересів. Суть альтруїзму пояснює настанова «Жити для інших». Протилежну якість, коли нехтують інтересами інших заради власних, називають егоїзмом.

Милосердні вчинки часто рятують життя, тому пам'ятають про них як про диво. Через скромність доброчинців довідуємося про їхні добрі справи здебільшого з розповідей інших. Наприклад, діяння святого Миколая увічнено в переказах і легендах. Приклади переконують, що творити добро можна і в буденних ситуаціях.

Як про милосердну і дуже скромну людину згадують про українського поета Степана Руданського. За фахом він був лікарем. Працюючи в Ялті, він лікував нужденних безкоштовно. Бувало й так, що бідному чоловікові не було де жити, щоб лікуватися. У таких ситуаціях Руданський пускав до своєї хати, лікував, годував і не чекав за те жодної плати.

Письменник Юрій Федькович зажив слави народного адвоката. Одного разу до нього звернулися селяни, щоб допоміг захистити в

суді їхнє право на ліси й пасовиська. Федькович навів такі переконливі докази, що місцеві чиновники погодилися з ним і змінили рішення на користь селян.

Рідний дім і господарство Юрій Федькович подарував своєму слузі; гроші, здобуті від продажу батьківського дому, роздав бідним.

1. Про які приклади милосердних учинків довідалися?
2. На думку багатьох людей, щоб виявляти милосердя, треба мати хоробрість. Чи погоджуєтеся ви з цим твердженням?
3. Які моральні настанови втілюються в милосердних учинках?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Долоньки». Під час її проведення вільно рухайтеся класом. Поверніть долоні обох рук догори і назвіть рису чи якість, про яку йшлося на уроці. Ваш напарник або напарниця мають коротко пояснити це слово, дібравши близьке за значенням і плеснувши при цьому своїми долонями по ваших. Потім ви називаєте іншу рису.

Так триває доти, доки другий учасник або друга учасниця гри не розгубляться чи не помилятьс: вони вибувають із гри, стаючи спостерігачами. Після цього знайдіть собі нову пару.

Гру можна проводити раундами по кілька хвилин: що швидше ви рухатиметеся, змінюючи напарників, то веселішою буде гра.

- *Складіть кросворд «Риси, у яких утілюється милосердя». Запропонуйте розв'язати його своїм однокласникам та однокласницям.*

1. Чи доводилося вам брати участь у заходах, які заохочують до милосердних учинків? Чи легко бути милосердним?
2. У яких якостях утілене милосердя? З якими воно несумісне?
3. Які милосердні вчинки вважають моральним обов'язком кожної людини?
4. Як виявити милосердя словом?
5. Завершіть речення. *На сьогоднішньому уроці я дізнався / дізналася..., зрозумів / зрозуміла..., замислився / замислилася про...*
6. Напишіть листа святому Миколаєві або улюбленому доброму чарівникові, у якому розкажіть про свої добрі вчинки.

Урок 15 Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА ЧЕСНОТ

Можна голосно розмовляти.

Під час вистави треба уникати зайвого шуму.

Своїми діями не можна заважати іншим.

1. Виберіть із переліку ті норми поведінки в громадських місцях, які передбачено етикетом, – човники з такими гаслами зможуть рухатися річкою. Доберіть одне своє правило.
(*12 балів – по 4 бали за кожне правило*)

2. Склавши зі складів слова, відновіть українське прислів'я. Поясніть (письмово), як його розумієте. Яку настанову – етикетну чи моральну – у ньому втілено?
(*12 балів – по 6 балів за складання прислів'я та його пояснення*)

РІЧКА МОРАЛЬНИХ НАСТАНОВ

3. Розв'яжіть кросворд.
(12 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово)

1. Утілення приписів моралі в поведінці людей і стосунках між ними.
2. Правила поведінки.
3. Наука, що вивчає мораль.
4. Усталений порядок, правила, яких здавна дотримуються.
5. Зовнішній вияв моральності.
6. Норми поведінки, правила, які передаються з покоління в покоління.

4. Допишіть речення, навівши 6 прикладів.
(*12 балів – по 2 бали за кожен приклад*)

Вихована людина ніколи не...

ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

Розділ 3

ЛЮДИНА СЕРЕД ЛЮДЕЙ

Урок 16 У чому цінність довіри?

У чому виявляється довіра?

Чому довіру вважають основою добрих взаємин?

Що означає «втратити довіру»?

1. Чи знайомі між собою зображені люди? Що свідчить про їхню взаємну доброзичливість?
2. Чи траплялося вам бути свідками або учасниками подібних ситуацій?
3. Чому навіть незнайомі люди здебільшого радо допомагають одне одному порадами і приймають цю допомогу?

Що називають довірою?

Ми живемо у спільноті людей, тобто в *суспільстві*. З одними людьми нас пов'язує родина, з іншими – спільні справи (наприклад, навчання в школі, заняття спортом, дозвілля). Спільноти, учасниками й учасницями яких є знайомі одне одному люди і які безпосередньо спілкуються, називають *малими групами*. Малою групою є сім'я або шкільний клас. Водночас кожна людина належить і до більших спільнот, об'єднаних за певною ознакою – приміром, за віком,

місцем проживання, професією тощо. Такі групи називають *великими*. Отже, людське суспільство існує як сукупність малих і великих груп, члени яких пов'язані між собою численними зв'язками. Ці зв'язки виявляються у взаєминах. Добрі взаємини з іншими людьми – запорука злагоди в суспільстві.

В основі добрих взаємин лежить, як ви вже знаєте, настанова, яку в етиці називають «золотим правилом моралі». Взаємини, вибудувані за принципом «не чинити іншим того, чого собі не бажаєш», характеризують як відкриті. Вони ґрунтуються на впевненості в тому, що інші люди є порядними й доброзичливими. Цю впевненість називають *довірою*.

Слово «довіра» утворене від слова «віра», близькими за значенням є дієслова «довіряти», «вірити». «Ти мені віриш?» – питаємо в приятеля, переповідаючи захопливу історію, що сталася напередодні. Тут «вірити» означає «довіряти словам», тобто не сумніватися у правдивості, істинності почутого чи побаченого, приймати щось за правду. Отже, довіра – це ставлення до інших, що виникає на основі віри в їхню правдивість, чесність, щирість, доброту.

1. Доберіть до слова «довіра» 7–10 споріднених. Поясніть, чим близькі й чим відрізняються їхні значення.
2. Чому довіру вважають основою добрих взаємин?
3. Як довіра пов'язана із «золотим правилом моралі»?
4. Чому злагода в суспільстві ґрунтується на довірі?

Громадянське суспільство – суспільство, у якому панує високий рівень свідомості громадян. Його осередками є спільноти, у які люди об'єднуються на засадах довіри та взаємної підтримки для обстоювання своїх інтересів. Про давні традиції громадянськості в Україні свідчать прислів'я: *Одна бджола меду не наносить; Дружній череді і вовк не страшний; У гурті і комар сила; Гуртом можна і море загатити.*

Оберіть одне з прислів'їв. Розіграйте ситуацію, що підтверджує слушність утіленої в ньому думки.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Чесний – 1. Правдивий, відвертий. 2. Який не заслуговує ніякої догани; порядний, нічим не заплямований. 3. Сумісний із поняттями честі, чесності, з правилами честі.

Людські взаємини вибудовують подібно до того, як будують дім. Щоб стіни були надійними, не шкодуймо добрих цеглин – довіри, поваги, розуміння...

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Богдане, я написала казку, – Софійка розгорнула зошит.

– Це ти про домашнє завдання з літератури?

– Так. Слухай: «Нарешті настало літо. Цвіло все, що може квітувати. Метелики не могли натішитися – пурхали з квітки на квітку, не знаючи втоми. Тільки метелик-веселик сидів без руху на одній барвистій квіточці цілий день. “Чом, веселику, не летиш до гурту?” – питали його інші комахи. Але метелик зляканo тріпотів крильцями. “Летімо до куща троянд”, – кликали веселика. Однак він навіть вусиком не повів на запрошення. “Не вірю, нікому не вірю, – бурмотів метелик, міцно тримаючись лапками за рожеву пелюстку. – Заздрять мені, от і підбивають летіти деінде…”»

– Немає кінцівки, – зауважив Богданко.

– Так порадь, що дописати, щоб усе вийшло на добре…

1. Чи погоджуєтеся, що Софійчина казка стосується теми довіри?
2. Чи мав веселик підстави не довіряти іншим метеликам?
3. Якими рисами з перелічених можна описати веселика: *розважливий, підозріливий, обережний, заздрісний, відкритий, потайний, помисливий, довірливий, щирий, хитрий* (за потреби уточніть значення слів за словником)?
4. У яких рисах виявляється недовіра? Чому недовіра перешкоджає відкритим взаєминам?
5. Придумайте завершення казки про метелика-веселика.

Як не втратити довіру?

Довіра виявляється в щирості, відкритості і доброзичливості. Вона передбачає, що люди дотримуються домовленостей, не обманюють, тобто є взаємно чесними, справедливими. Якщо ж хтось удається до обману, виявляє нещирість, то втрачає довіру. І навіть якщо такій людині вибачають, підстави для сумнівів щодо її порядності лишаються. Тому кажуть: довіра подібна до тонкої струни – урветься, не зв’яжеш. «Ну й що? – подумає хтось. – Проживу і без довіри».

Про те, як ведеться людині, яка втратила довіру до себе через нехтування правилами доброчесності, оповідає давньогрецький байкар Езоп. Ви, безперечно, пам’ятаєте історію про пастушка-жартівника, який із нудьги вдавав, що на отару напали вовки. Щоразу на його поклик прибігали дорослі пастухи із сусідніх пасовиськ. Та не поба-

чили вони вовка ні першого разу, ні вдруге. А втретє, коли хлопець волав «Пробі!», щоб його захистили, на допомогу йому ніхто не прийшов. Пастушкові більше не вірили, бо він утратив довіру. Про наслідки його поведінки можна сказати й по-іншому: він не виправдав довіри.

Довіру не варто плутати з необачністю, легковірністю. Спілкуючись із незнайомими людьми, дотримуйтеся правил безпечної поведінки. Це стосується ситуацій і реального спілкування, і спілкування в соціальних мережах, щоб ніхто не скористався вашою довірою з лихими намірами.

1. Що означають вислови *втратити довіру, не виправдати довіри, втертися в довіру, входити в довіру, зловживати довірою?*
2. Через які вчинки люди втрачають довіру?
3. Чому повернути довіру дуже складно?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Довіра – велика сила». Позмагайтеся командами (рядами), хто більше перелічить добрих справ, які люди можуть зробити спільно, довіряючи одне одному. Вмовтеся про те, скільки часу укладатимете перелік. Гра буде цікавішою, якщо відбуватиметься в цілковитій тиші: передайте аркуш з парти на парту й доповнюйте перелік справами, яких іще не запропоновано (якщо хтось не має пропозицій, нехай передає аркуш далі).

- *Поміркуйте, чому довіру між людьми в сучасному світі вважають умовою загального добробуту й процвітання.*

1. Які цінності та чесноти допомагають мешканцям Міста ідеальних взаємин споруджати Вежу злагоди? (Доберіть назви до інших «цеглинок».) Як згадані цінності й чесноти пов'язані з довірою?
2. Якою є роль довіри у взаєминах у родинному колі, з друзями, у школі?
3. Поділіться припущеннями, що мають на увазі, коли говорять про довіру до держави, засобів масової інформації, судів, медицини тощо.
4. Завершіть речення. *Цінність довіри полягає в тому, що...*
5. Складіть загадку про одну з якостей, про які йшлося на уроці.

Урок 17

Яке значення має для людини сім'я?

У чому цінність сім'ї?

На чому ґрунтуються добрі стосунки в родинному колі?

Навіщо потрібно виконувати сімейні обов'язки?

1. Яким настроєм перейняті зображені люди? На підставі чого ви зробили такий висновок?
2. Як ви думаєте, чому зображені люди зібралися разом? Доберіть 5–7 прикметників, якими можна описати їхню зустріч.
3. Проведіть конкурс інсценізацій. Визначте ту, яка найбільше відповідатиме малюнкові.

Навіщо людині сім'я?

Звісно, ви, не замислюючись, дасте відповідь на запитання «Що таке сім'я?», згадавши своїх найближчих родичів – маму й тата, братів і сестер, дідусів і бабусь – або інших осіб, які щодня піклуються про вас.

Щоб оцінити роль сім'ї у вашому житті, уявіть себе героями та героїнями комп'ютерної гри, за умовами якої ви раптом опинилися в паралельному світі. Перше, з чим вам треба буде дати раду, – ви не матимете звичної опіки рідних, які турбуються про вас,

забезпечують ваші потреби, підтримують у буденних справах. «Хто приготує сніданок? Де брати продукти чи шукати одяг? Що робити, якщо заболіло горло та підвищилася температура?» – на безліч подібних запитань вам доведеться шукати відповідь самим.

Про роль сім'ї в житті людини свідчать життєписи видатних історичних діячів, талановитих митців і вчених, винахідників і спортсменів. Становлення їх як особистостей здебільшого пов'язане з їхніми родинами.

Це добре знала на власному досвіді, приміром, Леся Українка, якій через хворобу доводилося подовгу жити не вдома. Свої почуття до рідних поетеса викладала в листах. Ось лише кілька прикладів, якими словами Леся зверталася до матері: *Пиши, мамочко, хоч коротко, як ти маєшся, а то сумно, як довго нема листів; Бувай здорова, мамочко-голубочко, хутко зобачимось! Не гнівайся, прошу тебе, на мене ні за що; Прощай, мамочко, серденько.*

Цінність сім'ї для кожного з нас полягає ще й у тому, що саме в родинному колі ми здобуваємо досвід життя у світі. У родині пізнаємо моральні правила, вчимося їх застосовувати. Оскільки сім'я часто об'єднує кілька поколінь, ми маємо змогу навчитися в ній спілкування з однолітками, старшими й молодшими від нас.

1. Яку роль відіграє сім'я в житті кожної людини?
2. Про яке ставлення до рідних свідчать уривки з листів Лесі Українки? На підставі чого ви зробили такий висновок? А як ви виявляєте своє ставлення до рідних?
3. Які ваші вчинки сприяють доброму настрою близьких? А які засмучують їх?

Інтернет – це міжнародна комп'ютерна мережа, що охоплює безліч сторінок, сайтів, порталів, платформ. Одне з завдань інтернету – допомогти в пошуку потрібної інформації. Тут можна знайти відповідь на запитання з будь-якої сфери людського життя, послухати улюблену музику, переглянути відео, почитати книжку або наукову статтю, поспілкуватися з друзями. В інтернеті сьогодні навчаються, працюють, проводять дозвілля... Скориставшись можливостями сайту «Родовід» (https://uk.rodovid.org), можна, приміром, створити дерево родоводу.

Ознайомтеся зі сторінкою сайту «Родовід». Яку інформацію потрібно знати, щоб створити власне родинне дерево? Чому серед правил користування сайтом є застереження про те, що рідні мають дати дозвіл на розміщення інформації про них? Як ви думаєте, чи поширюються на інтернет моральні засади, які визначають взаємодію людей?

До свого роду – хоч через воду.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Поглянь, Бодю, я намалювала три емблеми – символи родини. Готуюся до суботнього родинного вечора, – Софійка розклала малюнки і, трохи поміркувавши, спитала: – Яка, по-твоєму, найбільш вдала?

– Напевно, сонце з промінчиками-родичами, хоч мені подобається моя емблема – права рука, яка тримає олівця.

1. Чия емблема родини, Софійчина чи Богданкова, подобається вам більше? Чому?
2. Софійка каже, що придумала три емблеми, але з розповіді маємо уявлення про одну. Пофантазуйте, якими могли бути дві інші.
3. Намалюйте свою емблему. Доповніть її коментарем, який напишіть у формі сенкана – п'ятирядкового неримованого вірша, у якому:

1-й рядок – слово-іменник, що визначає тему (сім'я);
2-й рядок – два прикметники, які її характеризують;
3-й рядок – три дієслова, пов'язані з темою;
4-й рядок – речення з 4–5 слів, що передає ваше ставлення до теми;
5-й рядок – один іменник, який є синонімом або антонімом до слова в першому рядку.

4. За бажання, покажіть свою емблему та прочитайте коментар до неї в загальному колі.

Чому добрі стосунки в родинному колі потрібно плекати?

Родина – це та спільнота, у якій людина відчуває любов до себе. Якщо ми усвідомлюємо, що нас цінують, що ми потрібні іншим, – ми почуватимемося щасливішими. Тож зрозуміло, що всі в родині прагнуть любові. Проте треба пам'ятати, що «прагнути любові» – не те саме, що «вимагати любові». Бажання щирого, доброго, дбайливого ставлення до себе не має нічого спільного з наказом, вимогою.

Григорій Сковорода щодо цього зауважив: *Любов виникає з любові; коли хочу, щоб мене любили, я сам перший люблю*. Утім, поспостерігайте за собою впродовж дня. Чи завжди ми дотримуємося цієї мудрої поради?

Хоч як це дивно, але найбільше прикрощів у людей трапляється саме в спілкуванні з рідними. Хтось думає так: «У сім'ї про мене знають усе, то навіщо вдавати з себе кращого, ніж є насправді». Тож не стримує в родинному колі емоцій незадоволення, роздратування чи гніву, не добирає слів, не обмірковує наслідків своїх учинків. Через це почуваються скривдженими найдорожчі. Щоб уникнути таких ситуацій, треба дотримуватися простих правил, а саме:

- не критикувати своїх близьких;
- частіше їм щиро дякувати за те, що вони роблять;
- приділяти їм більше уваги і не забувати час від часу робити для них щось приємне;
- бути ввічливими та люб'язними.

Добрим стосункам у сім'ї сприяє розподіл обов'язків, адже, беручи участь у родинних справах, ми виявляємо турботу про своїх рідних.

1. Сформулюйте 10 правил добрих взаємин у сім'ї: п'ять у формі ствердження і п'ять у формі заперечення.
2. Обговоріть результати роботи в загальному колі.
3. На яких моральних настановах ґрунтуються правила, що ви уклали?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Німа сцена». За допомогою пантоміми гравці однієї команди розігрують сімейні обов'язки, а представники іншої добирають слова, якими ці сценки супроводжуються. Ролі змінюйте по черзі. Свої емоції щодо побаченого та почутого передавайте оплесками. Перемогу віддайте команді, яка розіграла більше німих сценок, розгаданих командою-суперницею відповідно до задуму.

- *Що називають сімейними обов'язками? Чому їх потрібно виконувати?*

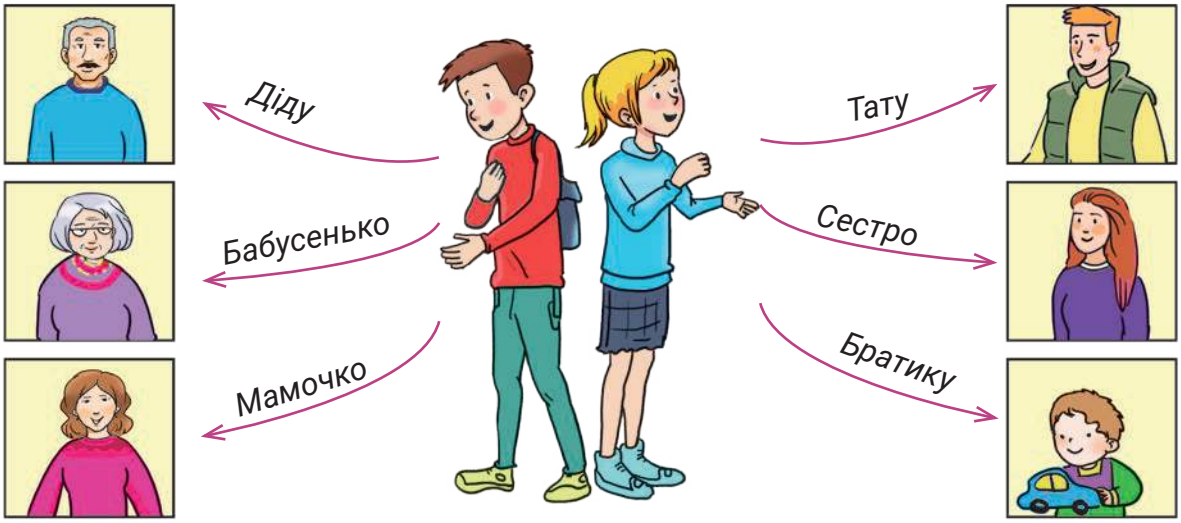

1. Укладіть переліки слів, якими звертаються до членів родини. Чому багато з них мають зменшено-пестливі суфікси?
2. Дайте відповідь на три «як»: *Як у родині виявляти любов? Як у родині виявляти повагу? Як у родині виявляти довіру?*
3. Завершіть речення. *Родина для мене – це...*
4. Поділіться роздумами про традиції своєї сім'ї в невеликому есе на тему: «Улюблене свято в моїй родині».

Урок 18

Із чого починається дружба?

У чому цінність дружби?
Що означає «вміти дружити»?
Як бути хорошим другом?

1. Яким словом можна визначити взаємини зображених дітей?
2. Чому людям потрібні друзі? Кого ми називаємо другом?
3. Позмагайтеся, хто добере впродовж хвилини більше дієслів, щоб закінчити речення *«Друзі можуть разом...»*. (Найдовше речення запишіть.)

Що є найважливішим у дружбі?

Коментуючи варіанти продовження речення «Друзі можуть разом...», ви переконалися, що йдеться про будь-які життєві ситуації. Друзі й справді разом можуть усе: і навчатися, і працювати, і розважатися, і відпочивати... Проте не з усіма людьми, з якими нам випадає взаємодіяти, нас пов'язують дружні стосунки. Основне у дружбі – це взаємна довіра і безкорисливість. Друзі діляться своїми думками та мріями, завжди підтримують одне одного. Друзів пов'я-

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Дружба – безкорисливі відносини між людьми, в основі яких лежать взаємна прихильність, довіра, відданість, товариська солідарність, духовна близькість, спільність інтересів тощо.

Симпатія – почуття приязні, прихильності, доброзичливості до кого-, чого-небудь.

зують не тільки спільні справи, інтереси та захоплення, а й почуття взаємної симпатії, щирості, довіри і безкорислива взаємодопомога. Український філософ Григорій Сковорода надзвичайно цінував дружбу. Ось що він писав про цей вияв людських взаємин:

«Подібно до того, як купці вживають застережних заходів, щоб під виглядом хороших не купити поганих і зіпсованих товарів, так і нам треба найретельніше дбати про те, щоб, обираючи друзів, цю найліпшу окрасу життя, більше того – неоціненний скарб, через недбальство не натрапити на щось підроблене і несправжнє, що називається підлесником, і не одержати, за прислів'ям, замість чистого золота підробку з міді або замість скарбів – вуглинки.

Перша прикметна ознака підлесника – мінливість і непостійність: він не може довго йти за одним і тим же і триматись одного й того самого правила, але, подібно до мавпи, наслідує інших доти, доки не одержить того, чого домагався.

...І справді, для повної та істинної дружби, яка єдина найбільше зм'якшує прикрощі життя і навіть оживляє людей, потрібна не лише прекрасна доброчесність і подібність не самих тільки душ, але й занять. І саме з цієї причини справжніми моїми друзями багато хто не може бути, бо вони не вивчали наук або ж якщо і вивчали, то такі науки, які чужі моїм розумовим нахилам, хоч у всьому іншому вони й подібні до мене».

Зафрендити (від англ. «друг») – додати людину до кола друзів у соціальній мережі. Проте «дружба» в інтернеті відрізняється від живого спілкування: як просто «зафрендити», так само просто й «розфрендити», тобто вилучити з кола друзів. В українській мові немає дієслова зі значенням, протилежним до «подружитися» – можливо, тому, що втрачати дружбу й довіру, розчаровуватися в людях завжди болісно. Про цінність дружби розповідають чимало українських прислів'їв: *Без вірного друга – велика туга; Дерево міцне корінням, а людина друзями; Друга за гроші не купиш; Одяг кращий новий, а друг – старий.*

Оберіть одне з прислів'їв і поясніть, на якій ознаці дружби в ньому наголошено.

Дружбу дружбою шукають.

1. Що таке дружба?
2. Чому і як, на вашу думку, вона виникає?
3. Кого ми називаємо другом?
4. Доберіть приклади зі свого життя до міркувань Г. Сковороди. Чи з усіма думками філософа ви погоджуєтеся?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Софійка та Богданко добре навчилися допомагати одне одному виконувати домашні завдання. Однак не завжди уникають суперечок. Ось і цього разу, здається, не обійшлося без непорозумінь.

– Не крутися, як дзиґа, Софіє, бо не будеш схожа на себе на моєму малюнкові.

– А ти, Бодю, не затуляй себе аркушем паперу, бо ж була настанова, що за нашими портретами учні класу мають упізнати, кого саме описано.

– Це ти про що? Ти ж казала, що домашнє завдання – портрет друга, а тепер говориш «опис».

– А яка різниця? – скипіла дівчинка, але враз замовкла: те, що вона могла б розповісти про Богданка, не дуже збіглося з тим, як вона його намалювала…

1. Як ви гадаєте, друзів «обирають» чи «знаходять»?
2. Чому людям потрібні друзі?
3. Які риси притаманні вашим друзям? Чому ці риси є для вас цінними?
4. Чи вважаєте себе хорошим другом?

Що означає «бути другом»?

Дружба завжди виникає із взаємної симпатії. У малят така симпатія часто виявляється в бажанні поділитися солодощами. Те, що ви, п'ятикласники, даєте собі раду в ситуаціях, коли треба розділити яблуко або тістечко, цілком зрозуміло. А чи вмієте ви ділитися увагою, турботою, добром? Щоб дружити, люди мають взаємно виявляти позитивні якості. У дружбі не може бути одна людина щирою, безкорисливою, відданою, доброзичливою і уважною, а друга – лицемірною, корисливою, нечесною, грубою і байдужою. Тож бути другом – означає не лише отримувати, а й віддавати.

Про приклади щирої дружби написано багато творів, чимало з яких ви, безперечно, читали. У повісті Антуана де Сент-Екзюпері «Маленький принц» ідеться про те, що дружба – це відповідальність одне за одного. Пригадайте міркування письменника, які він виклав у розмові Лиса з Маленьким принцом:

«– Добридень, – сказав Лис.

– Хто ти? – спитав Маленький принц. – Ти такий гарний…

– Я – Лис, – відповів той.

– Пограйся зі мною, – попросив Маленький принц. – Мені так сумно…

– Я не можу з тобою гратися, – відказав Лис. – Я не приручений.

– О, вибач, – мовив Маленький принц. І, подумавши, додав: – А що означає “приручити”?

– Це давно забуте поняття, – відповів Лис. – Воно означає прихилити до себе.

– Прихилити до себе?

– Так, – відповів Лис. – Ти для мене поки що тільки маленький хлопчик, такий же, як сто тисяч інших. І ти мені не потрібен. І я тобі теж не потрібен. Я для тебе тільки лис, такий же, як і сто тисяч інших лисів. Але якщо ти мене приручиш, ми станемо потрібні один одному. Ти будеш для мене єдиний у цілому світі. І я буду для тебе єдиний у цілому світі».

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Малюємо разом». Для цього об’єднайтеся в групи по 5–6 осіб. За правилами, кожен учасник або учасниця мають малювати олівцем тільки одного кольору. Розподіліть між собою олівці. Оберіть тему й малюйте разом упродовж 5 хвилин. Коли роботу виконано, подивіться, чи однаково представлені на малюнку кольори вашої групи. Якщо так – ви вмієте ділитися почуттями! А отже – вмієте дружити.

● *Чи важливим уважаєте вміння дружити?*

1. Сформулюйте 10 правил дружби.
2. Обговоріть результати роботи в загальному колі.
3. Що означає «бути другом»?

1. На яких цінностях і чеснотах тримається дружба? (Доберіть відповідно до «пазлів» зі словами, зображеними на малюнку, якими схарактеризовано взаємини друзів.)
2. Якою є роль дружби в житті людини?
3. Завершіть речення.

   Цінність дружби полягає у...
4. Підготуйте в класі виставку фотографій «Ми вміємо дружити».

Урок 19

Як досягти поваги в колективі?

Що означає «товаришувати»?

Чому товариськість є умовою гарних взаємин у колективі?

Що таке «честь колективу»?

1. Розіграйте діалог за ситуацією, зображеною на малюнку.
2. Якими словами можна схарактеризувати спільні дії дітей?
3. Які риси у ставленні одне до одного вони демонструють?
4. Як у співпраці виявляється «золоте правило моралі»?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Друг – людина, пов'язана з ким-небудь довірою, спільними поглядами, переконаннями, відданістю, на яку можна в усьому покластися.

Товариш – людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу, бере участь у якихось діях.

Що таке товаришування?

Ви вже знаєте, що означає слово «дружити». На перший погляд може здатися, що **товаришування** – те саме, що й дружба, адже слова «друг», «товариш», «приятель» уживають як синоніми. Між ними й справді багато спільного. Проте товаришування, на відміну від дружби, виникає у формальніших, тобто накинутих ззовні,

ситуаціях. Такі стосунки бувають між людьми, волею випадку залученими до спілкування, приміром, у шкільному класі або в студентській групі, на роботі тощо. Це зовсім не означає, що в класі чи на роботі ми не можемо мати друзів. Ідеться про те, що дружба потребує більшої довірливості, теплоти, ніж товаришування.

Вам, напевно, знайома ситуація, коли кілька однокласників або однокласниць товаришують, проте мають друга / подругу, які навчаються деінде або й узагалі живуть в іншому краї. Товаришування охоплює ширше коло людей. Воно ґрунтується не стільки на почуттях взаємної прихильності, симпатії, скільки на доброзичливості, тобто на вмінні спілкуватися з людьми, пов'язаними спільною справою. Тож товариш – учасник чи учасниця спільної діяльності (у роботі, у навчанні), людина, пов'язана з іншими спільним заняттям, це колега, компаньйон / компаньйонка, партнер / партнерка. А *товариський*, згідно зі словником – «той, який любить і вміє спілкуватися з людьми». Тож товариські взаємини виявляються також у взаємоповазі та здатності до спільних злагоджених дій. Про це образно написав Леонід Глібов у байці «Лебідь, Щука і Рак»:

У товаристві лад – усяк тому радіє;
Дурне безладдя лихо діє,
І діло, як на гріх,
Не діло – тільки сміх…

Кооперативна гра – режим відеогри, у якому кілька людей грають одночасно в мережі, спільно долаючи перешкоди. Як і будь-яка інша взаємодія, така гра передбачає дотримання певних правил спілкування. Про правила товариської взаємодії йдеться в багатьох українських прислів'ях: *Одна бджола меду не наносить; Один дуб у полі – не ліс; Одна жарина в печі гасне, а дві і в полі горять; Біда, коли один в бороні, а десять в стороні.* В Україні є давній звичай – толóка. Так називали добровільну й безкорисливу спільну працю з метою взаємодопомоги: на толоку люди збиралися, щоб побудувати комусь хату, допомогти зібрати врожай тощо.

Сформулюйте кілька правил, дотримання яких дає змогу ефективно взаємодіяти в групі.

1. Чим товаришування відрізняється від дружби?
2. Чи важливо для людини мати товаришів? Чому?
3. У яких якостях виявляється товаришування?

Добре бачить тільки серце.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Софійка та Богданко подалися на пікнік. Іти довелося зарослою чагарями стежкою весь час угору.

– Бодю, зупинімося на п'ять хвилин, – запропонувала Софійка, – переведімо подих. Розкажу тобі байку, яку згадала дорогою.

– Ох, Софіє, поки ми з тобою дійдемо, сонце сяде і пікнік завершиться, не почавшись. Що за байка?

– Езопова. Слухай. Правився якось кочовик із верблюдом у далеке селище. Шлях пролягав на вершину пагорба. Сонце пекло немилосердно, бідолаха вмивався потом і геть засапався. Верблюд, як міг, підбадьорював кочовика. Коли ж піднялися вони вгору, кочовик повеселів – далі треба було спускатися в долину, тож він наддав ходи. За якийсь час озирнувся – дуже відстав його товариш. «Донизу йти значно легше, хіба ні?» – «Я залюбки пройшов би іншою дорогою – довшою, але рівною. Чому ти про неї забув?».

1. Як ви гадаєте, чому Софія згадала байку Езопа? Про яку рису, важливу для товаришування, у ній ідеться?
2. Якими, на вашу думку, є моральні правила товаришування?
3. Поясніть, які ознаки товариських взаємин увиразнюють синоніми до слова *товариський: дружній, приятельський, приязний, доброзичливий, привітний, партнерський.*
4. Чи вважаєте товариськість проявом вихованості? Чому?

Як досягти гарних взаємин у колективі?

Товариські стосунки складаються серед людей, об'єднаних спільною діяльністю, спільними інтересами, тобто в колективі. Ви є зазвичай членами кількох колективів: класу, школи, танцювального гуртка, спортивної секції тощо.

У кожному колективі поведінку людини визначають певні правила. У дитячих колективах допомагають окреслити ці правила і дотримуватися їх дорослі – класний керівник, куратор, керівник гуртка, тренер. Пригадайте, як разом із класним керівником ви створювали класну емблему, придумували рубрики класної газети, обговорювали, чому не варто запізнюватися до школи, хто гратиме в класній футбольній команді, а хто відповідатиме за привітання з днем народження. Те, за якими правилами ви виконуєте різноманітні спільні справи, те, що ви вважаєте для свого класу бажаним

чи небажаним, відрізняє ваш колектив від інших.

Товариські взаємини в колективі ґрунтуються на взаємоповазі, що дає змогу кожному виявляти свою індивідуальність. Щоб бути партнерами в колективі, не варто ідеалізувати товаришів, тобто приписувати їм позитивні риси, яких вони не мають, і так само не варто критикувати, щоб за всяку ціну наблизити їх до свого ідеалу, – цінуйте своїх товаришів такими, якими вони є. Частіше дякуйте їм, будьте з ними ввічливими і доброзичливими. Не варто нав'язувати товаришам свої смаки й уподобання і водночас не треба зрікатися власної позиції. Навчайтеся тактовно висловлювати незгоду.

1. Сформулюйте 5–6 правил товариської поведінки в класному колективі.
2. Обговоріть результати роботи.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Ми вміємо товаришувати». Підготуйте фанти з коротким описом ситуацій зі шкільного життя (наприклад, «Готуємося до новорічного свята», «Частина класу не виконала домашнє завдання», «Під час контрольної роботи вчитель вийшов з класу», «Наш клас програв шкільний турнір із футболу», «У класі з'явився новий учень / нова учениця») і складіть їх до кошика чи капелюха. Об'єднайтеся в групи й витягніть фант. Розіграйте сценки відповідно до моральних правил. Прокоментуйте ситуації в загальному колі.

- *Чи потрібно навчатися товаришування? Як це робити?*

1. Які риси перешкоджають гарним взаєминам у колективі? У якій поведінці виявляються вади, що їх уособлюють мешканці «Будинку привидів»?
2. У чому полягає вміння товаришувати?
3. Чи доводилося вам захищати честь класу? Як саме?
4. Завершіть речення. *Уміти товаришувати означає...*
5. Намалюйте емблему свого класу, запропонуйте гасло, яке влучно характеризує ваш класний колектив.

Урок 20

На чому ґрунтуються взаємини в школі?

На чому ґрунтуються правила поведінки в школі?
Чому дотримання шкільних правил є обов'язковим?
Як пов'язані шкільні правила та розвиток суспільства?

1. За якими деталями малюнка можна зробити висновок, що зображено шкільний урок?
2. Яка атмосфера панує на уроці? Як ви думаєте, завдяки чому герої малюнка знають, що їм робити?
3. Хто складає шкільні правила?

Навіщо існують шкільні правила?

Шкільне навчання – справа, що об'єднує величезну кількість людей. Торік в Україні було понад 4 мільйони школярів, яких навчали майже пів мільйона вчителів. А якщо до цієї кількості додати ще й батьків, виявиться, що дуже багато мешканців нашої держави так чи так пов'язані зі школою. Зрозуміло, що взаємодія такої великої групи людей буде ефективною, якщо її організовано за певними правилами. Саме тому кожна школа окреслює правила, які визначають права та обов'язки людей, залучених до навчання.

Правила для школярів стосуються поведінки на уроках і під час перерв. За роки навчання в початковій школі ви їх добре засвоїли. Проте, напевно, не всі замислювалися, що лежить в основі сучасних

шкільних правил. На уроках етики ви довідалися, що будь-які правила, які регулюють стосунки людей, ґрунтуються на моральних настановах. Не є винятком і шкільні правила. У їх основі – повага до кожної особистості та безпека. Крім того, сучасні шкільні правила забезпечують рівні можливості для реалізації права на освіту. Переконаймося в цьому на прикладі простого шкільного правила: не запізнюватися на уроки. Пригадайте, що відбувається, коли хтось запізнюється. Урок розпочався. Ви отримали перше завдання. І раптом – відчиняються двері... Учень або учениця, які відповідають, мусять перервати. Замовкає і вчитель, який пояснював комусь із вас те, що викликало труднощі. Доводиться ставити на паузу презентацію, яку почали переглядати в класі. Усе це забирає час уроку. А даремно згаяний час – це нереалізовані можливості, це порушення права інших.

Як і будь-які інші настанови, шкільні правила складають у формі вимог і заборон. В одній зі столичних шкіл, наприклад, правила-заборони об'єднано в розділ «Не дозволено приносити до школи». До переліку заборонених речей належать, зокрема, піротехнічні вироби, спортивне знаряддя, шкідливі речовини, напої та продукти харчування не для особистого вживання. Окремим правилом учням заборонено замовляти доставку на адресу школи та приводити тварин.

Булінг (у перекладі з англ. – «залякування»), або **цькування** – це агресивна поведінка людей, що виявляється у тривалих, повторюваних діях із метою принизити, залякати, ізолювати від інших людину, яку вибрали жертвою. Це можуть бути штурхання, підніжки, бійки, ляпаси, принизливі погляди й жести, поширення образливих чуток (зокрема за допомогою електронних пристроїв), ігнорування, погрози, шантаж, пошкодження особистих речей, уживання образливих прізвиськ, вимагання грошей тощо. Булінг є протиправною дією, за яку закони України передбачають відповідальність.

Обміркуйте відповідь на три «чому»: 1) чому цькування є аморальною поведінкою? 2) чому прояви цькування не можна ігнорувати? 3) чому відповідальними за булінг є не лише безпосередні кривдники, а й спостерігачі?

1. Наведіть 5 відомих вам правил поведінки учнів на уроках і перервах, сформульованих у формі вимог.
2. Що заборонено робити на уроках і перервах?
3. Як ви думаєте, чи змінюються шкільні правила? Наведіть приклади змін, які ви спостерігали. З чим вони пов'язані?
4. Які шкільні правила ви хотіли б змінити?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

МОЄ НАВЧАННЯ

1. Скільки задач із математики ви можете розв'язати за 1 годину?
2. Скільки часу вам потрібно, щоб виконати домашню вправу з української мови?
3. Скільки часу ви витрачаєте, щоб вивчити вірш?
4. Скільки слів ви прочитаєте за 1 хвилину? А за 12 тисяч годин?
5. Скільки разів ви піднімаєте руку впродовж уроку? А скільки разів вас запитують?

– Маю для тебе, Софіє, загадку, ніколи не здогадаєшся, про що…

– І про що?

– Про наше шкільне навчання в числах. От, приміром, скільки годин у середньому триває навчання в школі?

– Бодю, ну хіба це загадка? Це ж задача… Зараз обчислю…

– Та я вже порахував – понад 12 тисяч годин! Уявляєш?!

– Ого! Це ж якщо припустити, що за годину я роблю 5 тисяч кроків, тобто долаю два з половиною кілометри, то за час шкільного навчання могла б пройти 30 тисяч кілометрів. Ще трошки – і майже обійшла б Землю по екватору!

1. Чи замислювалися ви про те, скільки часу витрачаєте на навчання?
2. Як шкільні правила допомагають раціонально використовувати навчальний час? (Прокоментуйте на прикладі одного з відомих вам правил.)
3. Поспостерігайте за собою, дайте відповіді на запитання анкети та виконайте обчислення.

Як спілкуватися у школі з однолітками, молодшими та старшими?

У школі учні спілкуються не лише з дітьми, а й із дорослими: учителями, працівниками їдальні, викладачами гуртків, батьками інших школярів. За шкільними правилами, спілкування має бути доброзичливим і ввічливим. Серед шкільних правил є, зокрема, заборона вживати непристойні вислови та жести. Ввічлива поведінка виявляється в повазі до старших, піклуванні про молодших. У деяких школах правилами передбачено, що учні мають поводитися скрізь і завжди так, щоб не принижувати свою честь і гідність та честь закладу, у якому навчаються.

Нині дедалі частіше застосовують форми дистанційного навчання. У такому разі також дотримуються певних правил, наприклад, усі мають працювати з увімкненими камерами.

Правила поведінки в школі змінювалися з часом. Про те, як відбувалося навчання в минулому, довідуємося, зокрема, з літера-

турних творів. Багато деталей шкільного життя описано, наприклад, у романі Марка Твена «Пригоди Тома Соєра» і в повісті Всеволода Нестайка «Тореадори з Васюківки».

1. Чи передбачено для школи якісь особливі правила спілкування?
2. У чому виявляється ввічлива поведінка в школі?
3. Запропонуйте правила ввічливої поведінки для таких ситуацій шкільного спілкування: *«Як ввічливо попросити додатковий час для виконання проєктного завдання», «Як ввічливо попросити пояснити ще раз умови виконання завдання», «Як ввічливо перепросити через запізнення».*

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Яблуко». Візьміть двоє яблук. Перше яблуко передавайте по колу обережно і дбайливо, при цьому описуйте яблуко – його форму, колір, смакові принади тощо. Друге яблуко, яке теж передавайте одне одному, можна кидати, колоти іншими предметами, пошкоджувати шкірку, вдаряти по ньому – коментуйте ці дії описом недоліків яблука. Коли передавання яблук завершиться, оцініть стан плодів та обговоріть: *Яке з яблук вам хочеться скуштувати тепер? Чим відрізняються плоди? Скільки «живе» яблуко, до якого ставилися дбайливо? Який вік яблука, яке нищили?*

- *Прокоментуйте, як гра пов'язана зі взаєминами в школі. Чому в основі шкільних правил лежать настанови щодо доброзичливого ставлення до всіх людей, залучених до навчання?*

1. Наведіть по 2–3 приклади шкільних правил, що стосуються різних ситуацій шкільного життя, зазначених на малюнку.
2. Доведіть, що відомі вам шкільні правила ґрунтуються на «золотому правилі моралі».
3. Які правила вважаєте даниною шкільним традиціям, а які – надбанням сучасності?
4. Завершіть речення. *Шкільні правила потрібні, адже...*
5. Розпитайте в батьків чи інших дорослих про правила їхнього шкільного життя або пригадайте літературний твір на цю тему. Поділіться думками про те, чому змінюються шкільні правила, у невеликому есе «Школа вчора, сьогодні і в майбутньому».

Урок 21

Як виявляти ввічливість у громадських місцях?

Які місця називають громадськими?

Яких правил потрібно дотримуватися в громадських місцях?

Для яких життєвих ситуацій передбачено особливі правила поведінки?

1. Де перебувають зображені на малюнку діти?
2. Чи можна назвати їхню поведінку чемною? На якій моральній настанові вона ґрунтується?

Про що треба пам'ятати, відвідуючи громадські місця?

Громадськими називають місця загального користування. До них належать відкриті для громадян споруди, заклади торгівлі, під'їзди багатоквартирних будинків, частини простору – вулиці, парки, підземні переходи, дитячі та спортивні майданчики, транспорт тощо.

Правила поведінки в громадських місцях закріплені в законах. Про умови безпечного перебування у громадських місцях довідуємося з нагадувань для відвідувачів. Наприклад, під час епідемій

у громадських місцях нагадують про носіння масок і дотримання соціальної дистанції, тобто безпечної відстані, яка зменшує ризикзаразитися. У парках відвідувачів просять не смітити, застерігають від куріння. У зоопарках відвідувачам пояснюють, що заборонено наближатися до тварин, дражнити або годувати їх. У фоє музеїв і театрів на видному місці розташовані нагадування про заборону відеознімання і про потребу вимкнути мобільні телефони.

Прикметою сучасних міст є впорядкування місць для вигулу собак, велосипедні доріжки, застереження, що допомагають зберегти природне розмаїття. Порушення визначених у законах приписів передбачає певну відповідальність, наприклад сплату штрафів.

Водночас у громадських місцях потрібно дотримуватися і неписаних рекомендацій, що, як ви пам'ятаєте, ґрунтуються на «золотому правилі моралі»: потрібно ставитися до інших людей так, як хочемо, щоб вони ставилися до нас.

1. Сформулюйте найважливіші, на вашу думку, правила поведінки в громадських місцях, що дають змогу виявляти повагу до інших.
2. Чи пов'язані безпека та повага, коли йдеться про перебування в громадських місцях?
3. Оберіть одне з громадських місць і сформулюйте три «чому», які стосуються неввічливої поведінки, за зразком: *Чому гучне слухання музики у вагоні метро є виявом неповаги до інших пасажирів? Чому люди, які сидять на східцях ескалатора, створюють незручності? Чому вимога «не бігти ескалатором» стосується і безпеки перебування в метро, і взаємоповаги?*
4. Обговоріть відповіді на запитання з однокласниками за сусідньою партою.

Селфі (запозичення з англ. мови) – різновид фотографії, автопортрет, зроблений за допомогою камери смартфона, фотоапарата або вебкамери. Такі світлини часто одразу завантажують на власні сторінки в соціальних мережах: вони є ніби фотозвітом про перебування людини в приємному для неї товаристві або в пам'ятних місцях, засвідчують її участь у якійсь події тощо. Селфі з велелюдних місць – прикмета нашого часу. Однак і в такій особистій справі, як фотографування самих себе, треба пам'ятати настанову, втілену в українському прислів'ї: *Межи людьми треба бути людьми*. Крім того, не варто заради ефектних фото наражатися на небезпеку.

Поміркуйте, коли селфі перестає бути особистою справою.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

Богданко вже хвилин із десять міцно тримав за руку малюка.

– Ну не плач, хлопчику, скажи хоч, як тебе звати, – умовляла Софійка.

– От і побували на святі! – бурчав Богдан. – Це ти винна. «Давай спитаємо, чого він плаче...». Через нього нічого не почули й не побачили.

Та малюк раптом крізь плач промовив: «Я загубився». Діти перезирнулися...

1. Чи виправданими вважаєте нарікання Богдана?
2. Чи можна, перебуваючи в громадських місцях, перейматися лише власним задоволенням і комфортом?
3. Чому ввічливість виявляється передусім в уважному ставленні до інших та готовності допомогти?
4. Як ви вчинили б у ситуації, у якій опинилися Богданко та Софійка? Допишіть завершення історії.

Що визначає нашу поведінку в різних життєвих ситуаціях?

Життєвою ситуацією називають сукупність умов і обставин, що визначають взаємини людей та їхні дії. Ми засвоюємо правила етикету, наслідуючи поведінку дорослих, обмірковуючи вчинки – свої та інших людей. Правил поведінки в різних обставинах ви навчаєтеся й на уроках етики.

Серед життєвих ситуацій чи не найскладнішими є ті, що пов'язані зі смертю близьких людей. У такі моменти ми відчуваємо біль, тугу, буваємо розгубленими та засмученими. Такий внутрішній стан називають *скорботою*, або *жалобою*. У дні скорботи дотримуються правил траурного етикету, що передбачає уважне, чуйне ставлення до людей, яких спіткало горе. Висловити співчуття, запропонувати допомогу – так має діяти вихована людина.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Ритуал – сукупність обрядів, що супроводжують якусь церемонію.

Якщо в домі жалоба, родина відмовляється від веселощів і розваг. Традиційно в Україні під час трауру носять одяг чорного кольору. Шанобливо ставляться до місць поховання – кладовищ, або цвинтарів. Кладовище – не місце для розваг.

Крім родинних поминальних днів, є такі, що передбачені церковними звичаями або встановлені державою. Зокрема, у четверту суботу листопада в Україні вшановують жертв Голодомору – події, унаслідок якої від навмисно створеного голоду померли кілька мільйонів осіб. У День пам'яті жертв Голодомору о 16-й годині оголошують загальнонаціональну хвилину мовчання. По всій Україні відбувається акція «Запали свічку»: люди несуть свічки до пам'ятників жертвам або запалюють свічку на підвіконні. Навіть якщо людина не бере участі в поминальних заходах, у такий день вона має бути стриманою.

Загальнодержавні поминальні заходи відбуваються і в інші дні, з якими пов'язана пам'ять про трагічні події в минулому.

1. Яка роль правил етикету в різних життєвих ситуаціях?
2. Що означає «поважати почуття інших людей»? У яких життєвих ситуаціях це особливо важливо?
3. Як правила етикету в життєвих ситуаціях пов'язані зі звичаями і традиціями?
4. Наведіть приклади недоречної поведінки в різних життєвих ситуаціях. Сформулюйте правила, дотримання яких свідчитиме про ввічливу поведінку.

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Моральний світлофор». Підготуйте картки червоного, жовтого та зеленого кольорів. У парах по черзі або за бажанням розігруйте діалоги, що стосуються різних життєвих ситуацій. Глядачі мають оцінити слова і вчинки під час інсценізацій як такі, що відповідають (зелена картка), відповідають частково (жовта), не відповідають (червона) приписам моралі.

- *Щодо сценок, оцінка яких не була одностайною, обміняйтеся думками.*

Хто шанується, того й люди шанують.

1. Спираючись на матеріали уроку, поясніть, чому люди, зображені на малюнку, своїми вчинками порушують правила поведінки в громадських місцях. Що треба виправити на малюнку, щоб усі його персонажі дотримувалися «золотого правила моралі»?
2. Чому важливо дотримуватися норм етикету в різноманітних життєвих ситуаціях?
3. Чому споконвіку в усіх народів існують правила траурного етикету? Як ці правила пов'язані з милосердям?
4. Завершіть речення.

   Перебування в громадських місцях передбачає...
5. Складіть кросворд «Громадські місця». Запропонуйте друзям розгадати його й навести правило чемної поведінки до кожного слова-відгадки.

Урок 22

Як толерантність і повага до прав інших допомагають розв'язувати конфлікти?

Як виявляти толерантність?
Що називають конфліктом?
Якими є шляхи розв'язання конфліктів?

1. Доберіть 5–7 слів, якими можна описати зображену подію. Чи відбуваються подібні заходи у вашій школі? Чи берете ви в них участь? Чи подобаються вони вам і чи треба їх проводити? Чому?
2. Звідки учасники та учасниці заходу знають, що їм робити?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Церемонія – послідовність здійснення якогось обряду, а також сам обряд.

Дипломатичний протокол – правила, традиції, церемонії, яких дотримуються найвищі посадові особи, дипломати в міжнародному спілкуванні.

Що таке церемонії?

Із давніх часів спілкування між людьми, особливо коли йшлося про відносини з іншими народами, супроводжувалося складними церемоніями. Приміром, у Давньому Римі посли, вирушаючи до іншої держави,

мали спеціальний одяг та прикраси, за якими їх упізнавали. Під час морської чи сухопутної подорожі їх супроводжували загони воїнів – почесні ескорти. Якщо до Риму приїздили посли інших держав, на їхню честь обов'язково влаштовували пишні свята. Переговори з ними відбувалися в найрозкішніших залах. Коли посли від'їжджали, представники держав обмінювалися подарунками. Для кожної події, пов'язаної з перебуванням послів, було передбачено чіткі й незмінні правила поведінки: де і як стояти, що вдягати, з ким і в якій послідовності розмовляти, що саме говорити тощо.

Кожен народ створював свої урочисті церемонії, пов'язані не тільки з міжнародними відносинами, а й зі святами. Наприклад, у Скандинавії є давній звичай давати найкраще місце за столом найшанованішому гостеві. Прибуття поважних гостей і сьогодні в багатьох країнах супроводжується врученням квітів, хліба-солі, подарунків, музикою, урочистими промовами. Щоб переконатися в цьому, перегляньте відео зустрічі президентів різних країн, які прибувають з офіційним візитом. Такі церемонії є елементом дипломатичного протоколу.

Під час кожної церемонії люди, які беруть у ній участь, мають дотримуватися норм етикету. З плином часу деякі норми припиняють діяти, їх замінюють іншими, деякі зберігаються лише як правила церемоніальної поведінки, інші – переходять у повсякденне спілкування. Важливим у церемоніях є те, що вони дають змогу людям діяти за сценарієм, не виявляючи особистого ставлення до передбачених протоколом дій. В основі церемоній лежать повага і толерантне ставлення до інших.

Інклюзія (запозичення з англ. мови) – залучення до активного суспільного життя якомога більшої кількості людей, зокрема тих, що мають особливі потреби чи обмежені можливості. Наприклад, інклюзивна освіта передбачає рівні можливості щодо якісного навчання для всіх без винятку дітей. Через життєві обставини деякі діти не мають змоги тривалий час відвідувати школу, тож потребують особливих умов, щоб реалізувати своє право на освіту.

Поміркуйте, як інклюзія пов'язана з «золотим правилом моралі».

Кожна людина –
як літера в алфавіті:
щоб утворити слово,
потрібно злитися
з іншими.

1. Як церемонії впливають на поведінку великих груп людей? Як пов'язані церемонії та етикет?
2. Пригадайте 1–2 церемонії, які вам доводилося спостерігати або в яких ви брали участь. Яких правил поведінки дотримувалися учасники та учасниці тих церемоній? Які з цих правил стосуються тільки урочистої церемонії, а які – повсякденного життя?
3. Доведіть, що церемонії ґрунтуються на повазі й толерантному ставленні до інших.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Посмішу тебе, Софіє, – Богданко спритно застрибнув на гойдалку і вмостився поряд із товаришкою.

– Розкажеш про вчорашнє заняття в гуртку?

– Авжеж. Усі розповідали про свої хобі. Сашко захоплюється туризмом. Оля поділилася враженнями про змагання зі спортивних танців. Андрій вразив усіх історією східної боротьби. А Наталка, уявляєш, присвячує дозвілля виведенню нового виду кактуса.

– З чого сміятися? – здивувалася Софійка.

– Хобі – кактуси. Хіба це не смішно?

1. Чия позиція вам ближча – Софійчина чи Богданкова?
2. Чому як хобі люди обирають дуже різні заняття?
3. Чи вважаєте кепкування щодо виявів індивідуальності образливими?
4. Чи маєте ви улюблене заняття? Чим воно вам цікаве?

Що означає «розв'язати конфлікт»?

Усі люди на нашій планеті мають права, що надані їм із природи тому, що вони є людьми. Ми маємо право жити, навчатися, працювати, мати друзів, обирати, як одягатися і що говорити, право на добре ставлення з боку інших, на повагу до своєї гідності.

Це, однак, не означає, що людина може поводитися так, як їй заманеться. Потрібно розуміти, що право однієї людини закінчується там, де починається право іншої. Тож хоч права є в усіх, вони існують доти, доки їх поважають інші люди. Ми можемо робити тільки

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Конфлікт – зіткнення протилежних інтересів, поглядів.

Сварка – гостра суперечка, що супроводжується взаємними докорами та образами.

те, що не шкодить іншим, не порушує їхніх прав. Традиції, звичаї, мораль і закон охороняють і захищають права людей і вимагають поважати права й гідність усіх, хто живе поруч із нами.

«Я таку несмачну їжу не люблю й ніколи не їм!», «Поглянь лишень, як убрався! Я ніколи такого не вдягнув би!», «І навіщо ти читаєш цю книжку?! Я вважаю, що вона неймовірно нудна!», «Чому ти товаришуєш чз Ніною? Вона мені зовсім не подобається, і я ніколи з нею не зналася б!» – напевно, вам доводилося чути такі фрази, з яких починаються суперечки. Утім, сварки можна уникнути, якщо пам'ятатимемо, що всі ми – різні, маємо неоднакові смаки й уподобання. Природно, що ця неоднаковість виявляється в розбіжностях поглядів та інтересів.

Зіткнення протилежних інтересів називають **конфліктом**. Проте конфлікт не обов'язково має перерости у **сварку**.

Вийти з конфлікту допомагає дотримання встановлених правил («Пам'ятаєш, ми домовлялися про те, що...»), з'ясування позицій учасників («Розкажи, що ти про це думаєш...»), установлення нових правил («Домовмося, що надалі буде тільки так...»). «Розв'язати конфлікт» – означає порозумітися, зробити наші відмінності перевагою задля гарного результату у спільній справі.

1. Чи те саме значення мають поняття «конфлікт» і «сварка»? Чи обов'язково конфлікт перетворюється на сварку?
2. Чому конфліктів уникнути неможливо?
3. Які цінності допомагають розв'язувати конфлікти? У яких якостях ці цінності виявляються?
4. Сформулюйте 5 правил, як розв'язати конфлікт у класному колективі. Обговоріть ці правила в загальному колі. Укладіть за результатами обговорення пам'ятку «Від суперечки до порозуміння: спільні кроки до розв'язання конфлікту».

ГРА НА УРОЦІ

Розгадайте ребус. Складіть із відгаданим словом речення.

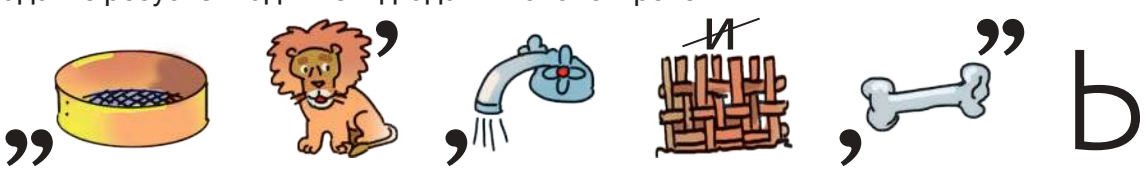

1. З якими іменниками ви вжили б дієслово «толерувати»? Запишіть ці словосполучення. Доберіть синоніми до дієслова «толерувати» у ваших словосполученнях. Що означає це поняття?

2. Спираючись на матеріали уроку, поясніть, як толерантність допомагає розв'язувати конфлікти.

3. Що, на вашу думку, означає фраза *«Поговорімо без церемоній»*? Чи потрібні церемонії сьогодні?

4. Завершіть речення.

Знайти вихід з конфлікту означає...

5. Складіть таке продовження розповіді, яке було б прикладом розв'язання конфлікту в класі.

Учні 5-Б класу готувалися до шкільного конкурсу декламаторів. Мали вибрати когось одного, хто захищатиме честь класу. Під час обговорення діти почали сперечатися. Одні пропонували Марічку, яка відвідувала театральну студію і гарно декламувала. Інші – наполягали на кандидатурі Олі, яка сама складала вірші, проте розмовляла дуже тихо...

Урок 23

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА ЧЕСНОТ

Не притискатися до поручнів ескалатора і до дверей вагонів.

Не можна пірнати з містків, дамб, причалів, дерев, високих берегів.

Не торкатися і не притулятися до скляних вітрин, підставок, стін, картин.

ЛІС ЗАБОРОН

1. Чого стосуються наведені правила? Доповніть кожну настанову ще трьома, які визначають поведінку в громадському місці, про яке йдеться. (*12 балів – по 4 бали за укладання правил поведінки у визначених громадських місцях*)

2. Розплутавши клубок, прочитайте мудру настанову. Поясніть (письмово), як розумієте прислів'я. Які риси притаманні людині, що дотримується у своєму житті цієї настанови? (*12 балів – по 6 балів за складання прислів'я та його пояснення*)

МОРЕ СЛІВ

3. Розв'яжіть кросворд.
(12 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово)

1. Риса, характерна для відвертої, безкорисливої, чистосердечної людини.
2. Риса людини, яка не шукає вигоди для себе.
3. Риса, притаманна людині, яка не вимагає до себе особливої уваги, не хизується своїми чеснотами, стримана в поведінці.
4. Риса, властива вихованій, люб'язній, чемній людини.
5. Риса, властива добрій, чуйній людині, яка повсякчас готова прийти на допомогу іншим.
6. Риса, притаманна правдивій, порядній людині.

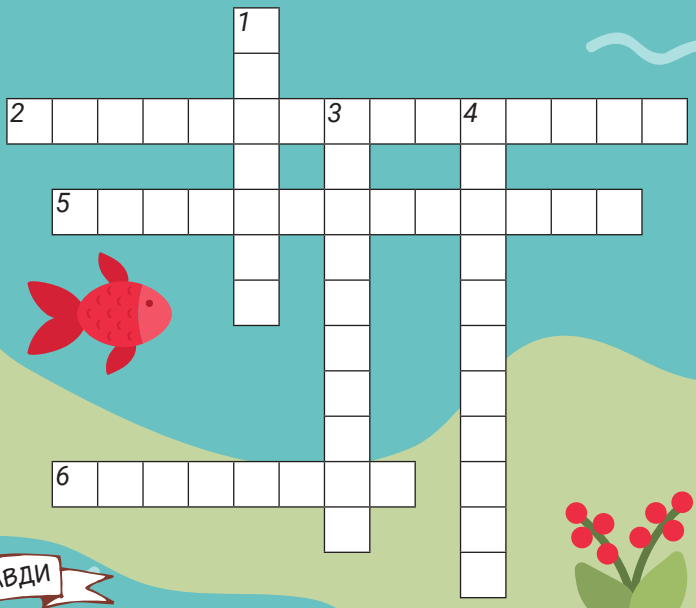

ОЗЕРО ПРАВДИ

4. Допишіть речення, навівши 6 прикладів.
(*12 балів – по 2 бали за кожен приклад*)

Обстоювати честь класу означає...

ГАЙ МУДРИХ ПОВЧАНЬ

ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

Розділ 4

КУЛЬТУРА СПІЛКУВАННЯ

Урок 24

Як досягти успіху в спілкуванні?

Чому спілкування є життєвою потребою людини?
Що є основним засобом спілкування?
У чому виявляється культура спілкування?

1. Що роблять зображені на малюнку люди?
2. Як у сучасному світі можна спілкуватися?
3. Чому постійно вдосконалюють технічні засоби для спілкування?

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Комунікація – спілкування.

Що називають спілкувальною поведінкою та мовним етикетом?

Однією з форм взаємодії людей є спілкування – обмін інформацією між двома і більшою кількістю осіб. Спілкування є життєвою потребою людини. Пригадайте, приміром, до скількох людей вам доводиться звертатися впродовж дня. Спробуйте скласти перелік таких звернень – і ви переконаєтеся, що все наше життя пов'язане з різними видами спілкування. Приміром, звичайна розмова між приятелями – це контактне, безпосереднє, неофіційне, усне спілкування. Розмова ж телефоном відбувається на відстані, коли співрозмовники не бачать одне одного, тож ознаки цього спілкування дещо інші. Норми етикету, які регулюють нашу поведінку під час спілкування, називають спілкувальними.

Спілкування розгортається в конкретних обставинах, що мають назву **комунікативної ситуації**. Це поняття ви вивчали на уроках мови, тож розгляньте подану нижче схему і пригадайте складники комунікативної ситуації.

Хто? – Кому? – Що? – Про що? – Навіщо? – Де? – Коли?

Правила спілкувального етикету визначають дії учасників та учасниць комунікативної ситуації. Зокрема, є приписи не лише щодо поведінки, а й стосовно вживання слів у певній ситуації. Кожна мова має відповідний набір готових словесних штампів, кліше (від французького «відбиток»), або формул. Такий набір називають **мовним етикетом**. Він складається впродовж століть і є елементом культури кожного народу. Досконале знання мовного етикету – ознака культурної, тобто освіченої та ввічливої, людини. Що більше словесних формул ми знаємо, то простіше і приємніше нам спілкуватися. Оскільки саме мова є основним засобом спілкування, його ефективність напряму залежить від рівня володіння мовою.

У спілкуванні ми використовуємо не тільки слова, а й жести, міміку, тобто немовні засоби. Певні правила регулюють і їх використання. Отже, спілкувальний етикет охоплює і мовний етикет, і етикет немовних засобів, і правила поведінки співрозмовників.

1. Що таке спілкування? Чи є воно важливим для людини? Чому?
2. Яка роль у спілкуванні належить мові? Чому досконале володіння мовою є передумовою ефективного спілкування?
3. Що називають мовним етикетом? Як він співвідноситься зі спілкувальним етикетом?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Послухай, Софійко, розповім тобі справжню комедію.

– Як це – «розповім комедію»? Ти що, був у театрі?

– Та ні. Театр ми мали сьогодні вдома. Малий Микитка зробив шкоду: розмалював карлючками мій зошит із математики – аж до останньої сторінки. Ну я, звісно, розсердився, хотів дати братові стусана. Але ж ти знаєш, як ставляться батьки до моїх методів виховання.

– То як же ти обстоював справедливість?

– Як, як – словом! Кажу тому горе-художникові: «Малий, даруй, але це тобі так не минеться». І вже хотів дати йому щигля, але він прожогом кинувся до купи своїх іграшок, хапнув нещодавно подарованого автомобіля, простягнув мені й промурмотів: «Дарую, тільки мамі не кази».

1. Що розсмішило Богданка?
2. Чи траплялися непорозуміння у вашому житті через те, що ви не знали значення якогось слова?
3. Чи погоджуєтеся з думкою, що в описаній ситуації слово, дарма що неправильно витлумачене, допомогло уникнути сварки?
4. Що означає «вміти спілкуватися»? Чому це вміння є корисним?
5. А чи вмієте спілкуватися ви? Запишіть в одну колонку, що вам легко дається під час розмови, у другу – щодо чого відчуваєте труднощі. Обміркуйте, як можна вдосконалити навички спілкування. Як знання мовного етикету допомагає долати ніяковість у розмові з дорослими або незнайомими?

Коли спілкування дає втіху?

Як і будь-які етикетні правила, правила спілкувального етикету ґрунтуються на моралі. Це означає, що справжню радість дає лише таке спілкування, яке не принижує та не ображає.

З усіх настанов спілкувального етикету найпростіше засвоїти правила, що регулюють поведінку мовців. Спілкування буде приємним, якщо співрозмовники шанобливо, доброзичливо, уважно ставитимуться одне до одного, не вживатимуть образливих слів, говоритимуть не надто тихо, проте й не зриватимуться на крик. Той, хто починає спілкування, повинен не наголошувати на своєму «Я»,

а заохочувати до бесіди співрозмовника. Важливо виявляти увагу до того, хто говорить, бути стриманим і доброзичливим: не перебивати на півслові, показувати свою зацікавленість у розмові. Якщо до вас звертаються із запитанням, потрібно відповідати, не особливо зволікаючи, проте й без поспіху. Під час спілкування не варто використовувати непристойні жести та репліки. Будьте чемними, якщо розмову потрібно перервати. Безпосередньо стосується спілкування моральна норма «бути правдивим». Недарма кажуть: *Де багато слів, там мало правди*.

Хоч би якими ґречними ми не були під час розмови, треба завжди пам'ятати, що зрештою нас оцінюють не за словами, а за нашими вчинками.

1. Чому моральна норма «бути правдивим» є важливою у спілкуванні? До яких наслідків призводить її порушення?
2. Визначте, яких правил спілкування стосуються такі українські прислів'я та приказки: *Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш; Не кричи, а ліпше навчи; Співати добре разом, а говорити окремо; Нема глухішого від того, хто не хоче слухати; Себе не хвали, другого не гудь; Говорить, як три дні не їв; Засипав словами, як горохом у бочку; Краще недоговорити, ніж переговорити; Не мели, як пустий млин.*
3. Сформулюйте і запишіть правила ввічливого спілкування: три заперечні і три стверджувальні речення.

Найбільша розкіш на світі – це розкіш людського спілкування.

Засоби масової комунікації (ЗМК) – способи та засоби передавання інформації на великі території та для великої кількості людей. До провідних засобів масової комунікації сьогодні належать інтернет, мобільний зв'язок, преса, радіо, телебачення. Залежно від типу поширюваної інформації серед ЗМК виокремлюють масмедіа, рекламу, піар, пропаганду, агітацію, кожен з яких підпорядкований певній меті, яку треба брати до уваги, якщо плануємо скористатися повідомленням.

Чи траплялося вам чути слова, ужиті в тексті? Чому та сама інформація, поширювана різними ЗМК, набуває подекуди різного значення? Про що свідчить активне вживання таких назв людей: медійники, рекламники, піарники, пропагандисти, агітатори?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Без слів». Складіть текст короткого повідомлення для п'ятикласників, наприклад, про те, що урок математики перенесено з другого уроку на четвертий. Команди мають повідомити цю інформацію різними способами без використання мови: знаком (на зразок дорожніх знаків), сигнальними прапорцями, звуковими сигналами (приміром, азбукою Морзе). Щоб грати було цікавіше, підготуйте за джерелами в інтернеті стислі повідомлення про різні засоби передавання інформації.

- *Чому мова є основним, проте не єдиним засобом спілкування?*

1. Які різновиди спілкування використовує сучасна людина, взаємодіючи з іншими членами суспільства в малих і великих групах? Яку роль у спілкуванні відіграють доброзичливість, щирість, увага, повага до співрозмовника?

2. Як стати для іншої людини цікавим і приємним співрозмовником?

3. Як пов'язане спілкування з товаришуванням і дружбою?

4. Завершіть речення.
Щоб досягти успіху в спілкуванні, варто...

5. Прочитайте українську народну казку «Язиката Хвеська». Чи погоджуєтеся з тим, що цей твір навчає відповідального ставлення до слова? Яке з прислів'їв та приказок, поданих на с.103, утілює ту саму думку, що й казка? Поділіться думками про відповідальне ставлення до слова в есе «Слово – не горобець...».

Урок 25

Як виявляти повагу до інших у мовленні?

Яку роль у спілкуванні відіграє мовний етикет?
На чому ґрунтується вибір засобів мовного етикету?
У чому виявляється вміння слухати?

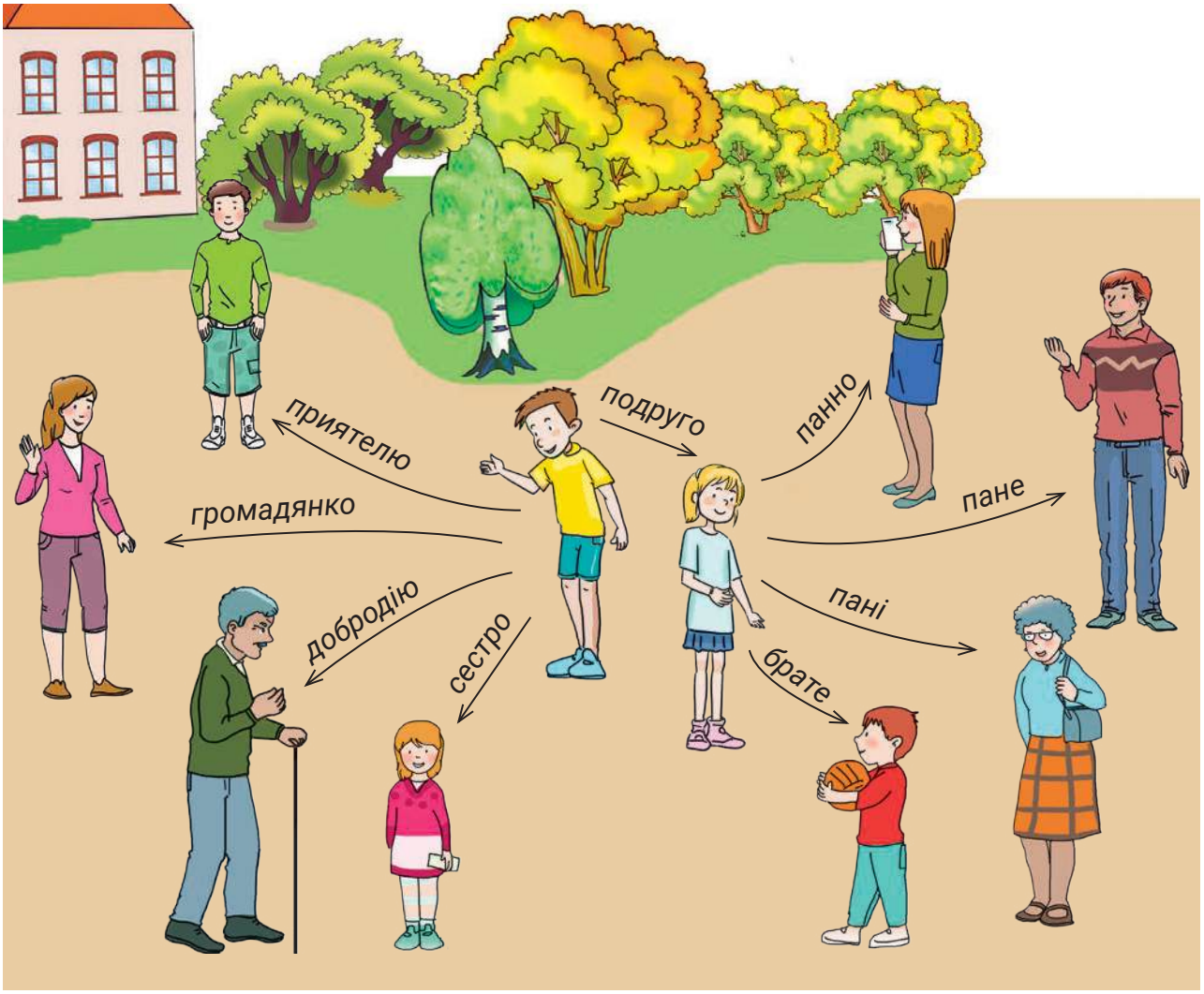

1. Які слова в українському мовному етикеті передбачені для звертання?
2. Коли вживаємо такі звертання?
3. Поєднайте іменники-звертання з етикетними прикметниками, розігравши діалоги (на дві репліки): *шановний, вельмишановний, любий, дорогий, високоповажний, дорогесенький, рідненький*.

Як обрати найдоречніше слово?

Етикетних ситуацій, у яких використовують стійкі словесні звороти, є чимало. Це, приміром, привітання, прощання, подяка, вибачення, згода, незгода, знайомство, схвалення тощо. Для кожної з цих ситуацій у *мовному етикеті* передбачено набір слів, які дають змогу враховувати умови спілкування. Навчатися ввічливого мовлення ми починаємо змалку. Напевно, ви чули від батьків або інших близьких людей історії про те, що ви в ранньому дитинстві вірили в чарівну силу слів «будь ласка», «дякую» так само, як і в існування казкових героїв.

Проте знання словесних формул іще не означає, що ми опанували етикетне мовлення. Погодьтеся, що й найввічливіші слова можна промовити так, що вони звучатимуть, як образа. Навряд чи ввічливим ви вважатимете однолітка, який звертатиметься до літньої незнайомої людини на *ти*, навіть якщо він уживатиме слова привітання. Неввічливо в розмові порушувати теми, які можуть бути неприємними для співрозмовника. Приміром, у сучасному світі коментарі про зовнішність (*Ви гарно виглядаєте; Сьогодні в тебе чарівний вигляд; Цей колір сорочки тобі личить більше, ніж той, який ти мав учора; Ти така стрункa*) сприймаються неоднозначно, адже узвичаїлося правило, відповідно до якого оцінювати зовнішність недоречно.

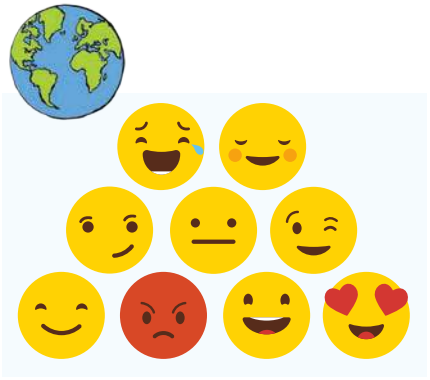

Лайк (уподобайка) – кнопка, за допомогою якої виявляють схвалення в мережевому спілкуванні. За допомогою лайків можна виявити сім реакцій схвалення: «подобається», «дуже подобається», «поділяю твою думку», «це так смішно», «я в захваті», «співчуваю», «поділяю твоє обурення». В українській мові прижилося запозичене з англійської мови дієслово «лайкати», що означає «висловлювати схвалення в інтернеті».

Якими символами для виявлення схвалення ви найчастіше користуєтеся? Поділіться припущеннями, чому з'явилися лайки.

Важливою ознакою мовного етикету є неоднакова сполучуваність слів у мовних формулах. Наприклад, недоречно вживати у шкільній газеті у привітанні *учителів* з нагоди їхнього професійного свята означення *дорогесенькі*. Нечемним видається й уживання зменшено-пестливої форми імені, якщо звертаємося до людини на ім'я та по батькові.

Для ввічливого спілкування неабияке значення мають позамовні чинники – вираз обличчя, жести, тон висловлення, інтонація.

1. Чому словесні формули ввічливості, які становлять мовний етикет, часто називають чарівними словами?
2. Що означає вислів «опанувати норми мовного етикету»?
3. Розіграйте діалоги (на дві репліки), утворивши етикетні фрази з дієсловом *дякую* і словами *щиро, сердечно, дуже, красно, безмежно, від усього серця, від глибини душі.*

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Ох, Бодю, маю мороку з тим запрошенням до танцювального клубу, – Софійка зажурено зітхнула.

– Облиш морочитися. Скажи «ні» та й годі.

– Легко тобі радити... Але ж я обіцяла. І керівниця, і всі дівчата дуже зраділи. Сказали, що якщо я до них приєднаюся, то вони зможуть підготувати аж чотири нові танці.

– Якщо ти так цим перейнялася, відвідуй ще й танцювальний гурток. Тільки май на увазі: математику будеш розв'язувати сама.

– У тому ж і проблема, – виправдовувалася й далі Софійка, – я не хочу нікого підводити, але й не маю часу на танцювальний гурток...

1. Чому ситуація, у якій опинилася Софійка, так її непокоїла?
2. Чи траплялося вам відчувати незручність, коли потрібно було сказати «ні»?
3. Чому треба вміти відмовляти? Які засоби мовного етикету допомагають зробити це ввічливо?
4. Скористайтеся запропонованими нижче етикетними фразами та складіть варіант відмови, який міг би стати у пригоді Софійці.

Вибач(те), (я) не можу (не маю можливості);
Даруй(те), але я змушений(на) тобі (Вам) відмовити;
Я б із радістю (мені дуже хотілося б), але...;
На жаль (шкода), я цього не можу (не зумію) зробити;
Вибачте! Шкода, але про це не може бути й мови;
Ні! Звичайно, ні! (Я) ніяк не можу погодитися.

Добрим словом мур проб'єш,
а лихим і в двері не ввійдеш.

Що означає «бути ввічливими у спілкуванні»?

Мовний етикет різних народів має свої особливості. Наприклад, для європейських народів найважливішим учасником спілкування є мовець («Я», тобто перша особа). А в японській розмові в центрі перебуває співбесідник, і мета спілкування полягає не в самоутвердженні, а в досягненні згоди, порозуміння. Через це, як зауважують дослідники мовного етикету, японців дивує часте вживання європейцями слова (*по*)*слухай*(*те*). А таке звичайне для нас перепитування *розумієш*(*єте*) вони сприймають як загрозу.

Утім, національні відмінності не стосуються слухання як складника спілкування. На уроках мови ви розвиваєте навички слухання для сприйняття інформації. З цього погляду слухання буває ознайомлювальним, докладним або критичним. Не менш важливе вміння слухати й у взаєминах з людьми: те, як ми слухаємо співрозмовника, впливає на наші стосунки не менше, ніж те, як ми говоримо. На жаль, часто буває так, що люди лише вдають, що слухають. Саме тому кажуть: слухати і чути – не те саме. Слухання, за якого співрозмовники намагаються не тільки сприйняти зміст сказаного, а й перейнятися настроєм, емоціями мовця, називають емпатійним.

Неоднакове словесне втілення в різних народів мають і звичайні буденні ситуації. Приміром, на запитання *«Як справи?»* чехи переважно жаліються, роблячи це, однак, бадьорим тоном, ніби хвалячись турботами; від болгар можна почути: «*Добре!*»; українці здебільшого оцінюють свої справи дещо вищим за середній бал: «*Може бути*»; «*Аби не гірше*».

Отже, ввічлива людина має враховувати всі обставини спілкування, бути чемним мовцем та уважним слухачем.

1. Виберіть із переліку ті норми, які відповідають приписам мовного етикету:

Немає потреби уважно слухати співрозмовника.

Треба виявляти зацікавленість розмовою, заохочувати мовця запитаннями.

Той, хто розпочинає розмову, може говорити без упину, скільки заманеться.

Нечемно перебивати на півслові.

Якщо тема розмови вас не цікавить, треба одразу про це сказати, не вдаючись до церемоній.

Вираз обличчя не має жодного значення під час розмови, тож можна кривитися, бурмоситися тощо.

2. На яких моральних настановах ґрунтується ввічливе спілкування?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Кастинг». Охочі взяти участь у відборі мають виголосити речення-подяки з поданими нижче етикетними словами, добираючи відповідну інтонацію: *Дякую від усього серця!; Велике (щире; сердечне) спасибі!; Я щиро вдячний(на) тобі (Вам) за...; Моя тобі (Вам) подяка (вдячність) за...; Прийми(іть) мою (глибоку; сердечну; щиру) подяку за...; Мені бракує слів, щоб висловити тобі (Вам) усю глибину моєї вдячності!; Якби ти (Ви) знав(ли), наскільки, я вдячний(на) тобі (Вам) за...!; Хочу вірити, що ти (Ви) відчуваєш(єте), як я вдячий(на) тобі (Вам) за…*
Оцінюйте учасників гри оплесками.

- *Чим зумовлене розмаїття етикетних фраз для висловлення подяки? Які фрази вам подобаються найбільше? Які хотіли б уживати частіше?*

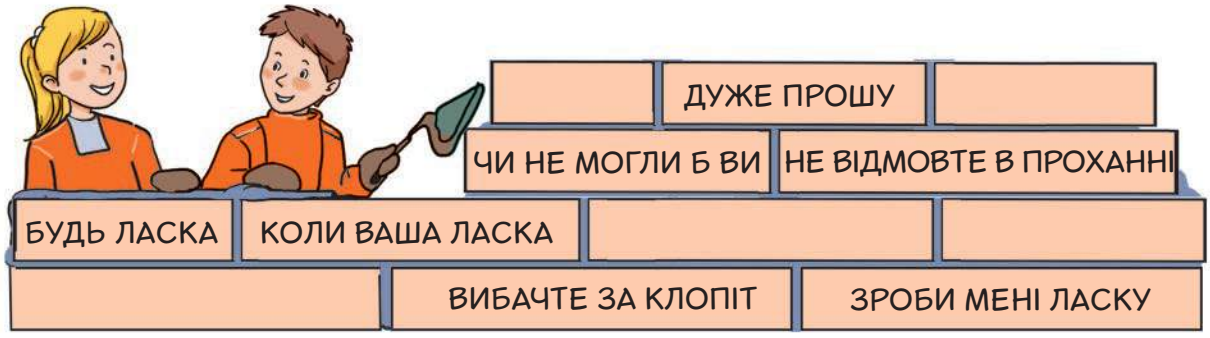

1. У якій етикетній ситуації доречні слова, ужиті на малюнку? Чому вони є важливими для добрих взаємин?
2. Яка роль мовного етикету в спілкуванні людей?
3. Про які етикетні слова довідалися на уроці?
4. Завершіть речення.
   Щоб вправно користуватися засобами мовного етикету, мені потрібно...
5. Складіть і запишіть текст привітання з нагоди дня народження трьом різним людям, наприклад, мамі, другові, вчительці. Чи однакові мовні засоби використовували? Чи погоджуєтеся, що шаблонність, трафаретність фраз у привітаннях є виявом байдужості, неуважності? Які особливості має привітання, розміщене в соціальних мережах?

Урок 26

Як спілкуватися, долаючи відстань?

Коли доречно користуватися телефоном?
Як і чому змінилося поняття «листуватися»?
Як безпечно спілкуватися в соціальних мережах?

1. За допомогою яких засобів сьогодні можливе спілкування на відстані?
2. Якому засобові і в яких ситуаціях ви віддаєте перевагу? Коли спілкуєтеся, використовуючи відеозв'язок?

Яка роль у спілкуванні на відстані належить листуванню?

Найдавнішим засобом спілкування на відстані є листування. За минулих часів листи передавали спеціальні посланці-гінці, з цією метою навіть використовували птахів – наприклад, голубів, згодом повідомлення доправляли кур'єри. Багато століть тому виникла і розвинулася система передавання повідомлень – пошта, яка діє й сьогодні. Віддавна склалися чіткі правила оформлення листів, а відповідні мовні засоби називають епістолярним стилем. Довершеними за формою та змістом є листи видатних історичних постатей. Із них

довідуємося багато деталей про життя в минулому. З розвитком електронних засобів зв'язку листування набуло електронної форми. Проте чимало правил епістолярного стилю є слушними і для сучасних електронних листів. Пам'ятайте, що електронні листи мають подібну структуру до тих, що писані від руки. Тому не забудьте привітатися з адресатом на початку й попрощатися наприкінці, поцікавитися справами людини, з якою листуєтеся.

Утім, електронні листи сьогодні використовують здебільшого в офіційній комунікації. З етикетними приписами до оформлення ділового листа ви ознайомитеся в старших класах на уроках мови. Що ж до паперових листів, то вони тепер є здебільшого засобом задокументованого обміну важливими повідомленнями, наприклад, між державними установами та громадянами. Щоб слугувати документом, і паперовий, і електронний лист має бути належно оформлений.

Приватні паперові листи в сучасному житті – рідкість. Сучасним засобом невимушеного спілкування є обмін повідомленнями в соціальних мережах. Цей тип комунікації більше нагадує не лист, а розмову-діалог, тож складається із повідомлень-реплік. Такий діалог в умовах реального часу називають чатом.

1. Чому електронні листи успадкували правила епістолярного стилю, а повідомлення в соціальних мережах – ні?
2. Чи означає невимушеність спілкування в чатах, що для них не передбачено жодних правил?
3. Сформулюйте кілька правил ввічливого обміну повідомленнями в соціальних мережах. На якій моральній настанові має ґрунтуватися таке спілкування?

Онлайн (у перекладі з англ. – «на лінії», «на зв'язку», «у мережі») – перебування в мережі, а також дії в інтернеті в режимі реального часу. Сьогодні в режимі онлайн люди здійснюють найрізноманітніші дії: купують і продають, роблять розрахунки, дивляться фільми і вистави, читають, відвідують екскурсії, подорожують, спілкуються, навчаються тощо. Для означення цих дій відповідно до граматичного ладу української мови доречно вживати прикметник *онлайновий*.

Укладіть правила онлайнового уроку у своєму класі.

Дивна властивість інтернету: він поєднує людей, які перебувають далеко, але роз'єднує тих, які поруч.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Наталочко, потелефонуєш увечері, розкажеш, як кошеня тебе зустріло, – Софійка привітно всміхалася до подруги, коли раптом підбіг Богдан і перервав її на півслові. Дівчинка не стримала подив.

– Привіт, Богдане, звідкіля ти женеш?

– Ти забула? Ми ж домовилися зустрітися годину тому і разом іти на гурток лего. Що в тебе з телефоном? На повідомлення не реагуєш, на дзвінки не відповідаєш, – хлопець був схвильованим.

– Ой, Богданчику. Я зовсім забула про лего і про телефон. Зустріла Наталку. Батьки подарували їй кошеня... Таке гарнесеньке. Уяви: руденьке, з рожевим носиком і... – дівчинка раптом замовкла і, насупивши брівки, спитала: – Ти що, Богдане, не слухаєш мене?

1. Чи траплялися у вас такі ситуації, у якій опинилася Софійка?
2. Які нові правила, що регулюють взаємини, з'явилися з поширенням мобільних телефонів? Що означає «бути на зв'язку» в сучасному житті? Чому люди непокояться, коли ті, з ким вони спілкуються постійно, не реагують на повідомлення?
3. Чи потрібно домовлятися з близькими про те, як і коли користуватися мобільним телефоном?
4. У яких ситуаціях телефон вам заважає? Чи вважаєте ви, що користуєтеся гаджетом за призначенням? Чому варто обмежувати свій екранний час? Як це робити?

Коли доречно користуватися телефоном?

Нового сенсу в сучасному житті набуло не тільки листування, а й телефонні розмови. Історія телефону розпочалася півтора століття тому.

Спершу цей засіб зв'язку використовували в роботі урядів держав, на залізницях, трохи пізніше – облаштовували громадські телефони в містах, телефонізували установи. Масове поширення стаціонарних телефонів у приватних помешканнях – реалії другої половини – кінця минулого століття. З появою бездротових засобів телефонного зв'язку почалася ера мобільних телефонів.

Сьогодні телефон – не просто засіб передавання звуку на відстань, а пристрій, що виконує функції персонального комп'ютера, забез-

печуючи відеозв'язок, збереження інформації, доступ до соціальних мереж, електронної пошти тощо.

Зрозуміло, що деякі правила, які регулювали використання телефону тільки як засобу дистанційного спілкування, втратили актуальність. Наприклад, раніше етикетні приписи рекомендували не набирати номер із пам'яті, щоб не помилитися абонентом і не створювати незручностей випадковим людям. Система електронної пам'яті сучасних гаджетів робить це правило непотрібним, хоча ситуації з помилковим з'єднанням трапляються. Тому ввічливий початок розмови, вибачення й коректне переривання розмови є слушними й сьогодні.

Існують певні рекомендації щодо темпу мовлення в телефонній розмові, сили голосу, інтонації. Говорити по телефону треба чітко, голосно, проте не зриваючись на крик, фрази мають бути недовгими. Етикет передбачає для телефонних співрозмовників обов'язкове привітання та прощання; якщо вони не належать до кола контактних осіб, то потрібно називати себе на початку розмови.

Неввічливим уважають забирати багато телефонного часу. В епоху масового поширення різних засобів зв'язку слушним є й таке правило: перш ніж зателефонувати знайомій людині, сконтактуйте з нею в соціальних мережах і домовтеся про розмову телефоном. Так само, як і раніше, не варто телефонувати надто рано чи дуже пізно.

Правила перебування в громадських місцях містять вимогу вимикати мобільні телефони в театрі, бібліотеці, лікарні, під час уроку тощо.

1. Розіграйте діалог, доречно вживаючи слова, що підтверджують сприйняття й розуміння повідомлюваного: *Так! Розумію! Зрозуміло! Ясно!*

2. Виправте недоречності в наведених нижче діалогах, розіграйте відповідні ситуації: *1) «Алло!» – «Добрий день!» – «А хто це?» – «А це номер 222-22-22?» – «А який вам треба?»; 2) «Алло!» – «А з ким я розмовляю?» – «А хто вам треба?».*

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Ідеальна бесіда». Виберіть одну з ситуацій і відтворіть телефонну розмову з незнайомим співрозмовником чи співрозмовницею: «Дзвінок до школи, щоб дізнатися про умови вступу», «Дзвінок до аварійної служби, щоб повідомити про несправність ліфта», «Дзвінок до сервісної служби, щоб домовитися про ремонт гаджета», «Дзвінок до музею, щоб домовитися про екскурсію класом». Сценки, розіграні групами, оцінюйте оплесками.

- *Сформулюйте загальні правила ділової телефонної розмови.*

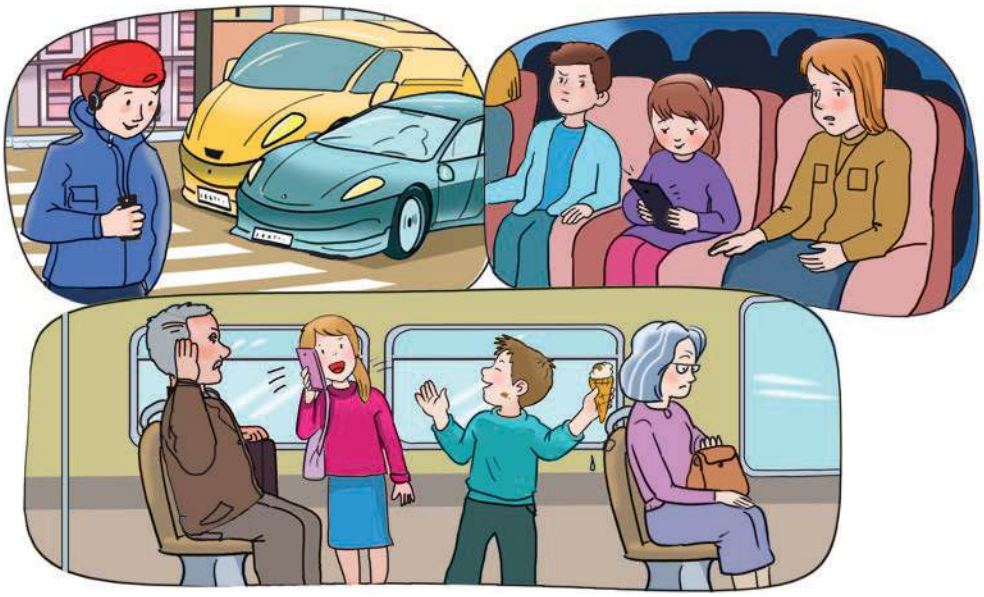

1. Спираючись на матеріали уроку, поясніть, чому люди, зображені на малюнку, своїми вчинками виявляють неповагу до інших. Що треба виправити, щоб усі персонажі дотримувалися «золотого правила моралі»?

2. У чому полягають особливості кожного з обговорюваних на уроці різновидів спілкування? Як змінюються правила етикету щодо них із розвитком технологій зв'язку?

3. На яких загальних моральних правилах ґрунтуються правила листування й телефонних розмов?

4. Завершіть речення.

Для ввічливого спілкування на відстані потрібно...

5. Спираючись на власний досвід спілкування в соціальних мережах, сформулюйте 3–4 правила, яких дотримуєтеся у своєму колі. Чому в різних спільнотах ці правила можуть бути різними?

Урок 27

Якими є правила «мови без слів»?

Яка роль у спілкуванні належить немовним засобам?

Чому під час розмови ми дивимося в очі співрозмовника?

Коли жести бувають красномовніші за слова?

1. Що означають жести, які використовують зображені люди?
2. Чи використовуєте ви жести?
3. Як пов'язані міміка та емоції? Чи вмієте ви за виразом обличчя визначати емоційний стан інших людей?

Що можна прочитати в погляді?

Хоч мова є основним засобом спілкування, для щирої розмови замало самих лише слів. Ви, мабуть, помічали, що під час бесіди люди часто вдаються до жестів, пильно зазирають одне одному в очі, намагаються зрозуміти сенс усмішки. Важливість таких спілкувальних засобів усвідомили давно, адже саме вони найточніше передають почуття людини. Недарма в мові є багато сталих зворотів, які стосуються виразу обличчя: *Очі так і світяться; Гляне – молоко кисне; Скривився, як середа на п'ятницю; Усміхається, як дитина; Нахмурив брови, мов пугач*. Зрозуміло, що етикет не оминає увагою немовних засобів спілкування.

Є чимало етикетних порад щодо погляду, усмішки, жестів, пози. Визначено навіть, якою має бути відстань між спілкувальниками, щоб вони почувалися затишно й довіряли одне одному. Щоправда, у різних народів «ввічливою» вважають неоднакову відстань: коротшу – у південних і східних народів, довшу – у північних. Вам, певно, буде цікаво дізнатися, чому? Річ у тім, що представникам або представницям деяких народів Південної Європи, Латинської Америки, Сходу властиво доторкатися під час розмови на знак довіри до руки людини, з якою вони розмовляють. Якщо ж відстань завелика, може виникнути недовіра між учасниками бесіди.

Етикет не лише рекомендує певні правила, які регулюють використання немовних засобів спілкування, а й навчає розуміти ці засоби.

Найбагатшою на значення є мова поглядів, що має особливості у різних народів. Приміром, у Китаї та Японії учасники бесіди здебільшого уникають прямого погляду, у Франції, Італії пильно дивитися на співрозмовника є цілком ввічливим. Є країни, де непристойним уважають, коли молодші дивляться в очі старшим. На острові Фіджі тамтешнє населення, щоб не зустрічатися поглядом із співрозмовником, навіть відвертається під час розмови.

Чимало етикетних приписів стосуються міміки. Особливого значення в етикеті надають усмішці. Багато хто переконаний, що вона дає змогу найточніше осягнути думки та наміри людини, ставлення до інших. Варто пам'ятати, що дружня усмішка створює позитивну атмосферу спілкування, допомагає подолати недовіру, упередженість, злість. Уважають, що усмішка є прикметою людини чесної, щирої, вихованої.

1. Поясніть, які почуття, настрої, ставлення до інших утілюють такі прикметники в поєднанні зі словом «погляд»: *байдужий, веселий, глибокий, довірливий, доброзичливий, життєрадісний, колючий, кривий, привітний, холодний.* Спробуйте надати своєму поглядові перелічених ознак. Потренуйтеся спочатку перед дзеркалом, а потім перевірте в парах, чи досягли ви вправності.
2. Витлумачте фразеологізми. З двома (на вибір) запишіть речення.

   Очі грають; очі загорілися; очі на мокрому місці; позичити в Сірка очі; очі злипаються.
3. Доберіть якомога більше дієслів, які поєднуються з іменниками «очі» або «усмішка». Сформулюйте на основі власного досвіду 2–3 правила про те, як варто або не варто дивитися на іншу людину під час розмови, якою має бути усмішка (на вибір).

Очі – дзеркало душі.

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Софіє, які приклади з мультфільмів чи книжок утілюють різні «манери спілкування» – саме таке у нас завдання з української мови? Щось нічого мені на думку не спадає.

– Та це ж просто, Богдане. Пам'ятаєш казку про Білосніжку? Імена лісових гномів утілюють не тільки їхні характери, а й манеру спілкуватися.

– Ех, справді... І як це я забув? Розумник, Буркотун, Чихун, Сонько, Простак, Веселун, Тихоня.

1. Що означає поняття «манера спілкування»? За якими ознаками її можна схарактеризувати?
2. Як манера спілкування пов'язана з вихованістю, вмінням спілкуватися, особливостями мовлення та характером людини?
3. Опишіть притаманну вам манеру спілкуватися. Чи однаковою вона є в різних ситуаціях і з різними людьми?

Мурал (від англ. «фреска» або ісп. «стіна», «мур») – художній розпис зовнішніх стін міських будинків. Стінопис є новітнім виявом вуличного мистецтва, який активно розвивається від початку XXI століття. Приміром, у Києві від 2008 року і до сьогодні з'явилося понад 170 муралів, які є популярними туристичними об'єктами. Створено навіть карту київських муралів. Картини на стінах утілюють ідеї, роздуми художників, тож є своєрідними посланнями, настановами, застереженнями.

Скориставшись інтернетом, роздивіться київські мурали. Підготуйте розповідь про один з них, що справив на вас найбільше враження. Спробуйте пояснити, яку ідею він утілює.

Чому міміка та жести часто бувають красномовнішими за слова?

Дослідники людської поведінки переконані, що майже половину інформації під час спілкування співрозмовники отримують завдяки немовним засобам, що супроводжують розмову. До них належать міміка (рухи м'язів обличчя), жести (рухи руками), поза, сміх, зітхання, плач тощо. Цінність немовних засобів полягає в тому, що вони, особливо міміка та вияви емоційного стану людини, є здебільшого мимовільними.

Різні жести підсилюють словесне вираження почуттів. Відчуваючи захоплення, радість, розчарування, подив, роздратування, гнів тощо, ми розводимо руками, хапаємося за голову, трусимо кулаками, б'ємо себе в груди.

Деякі жести використовують, щоб виділити якийсь предмет у просторі, а є й такі, за допомогою яких люди намагаються «змалювати» предмети. Усім вам знайомий жест-символ, за допомогою якого ви засвідчуєте своє бажання відповідати – піднята вгору рука з випрямленими і стиснутими пальцями.

У різних народів у мові жестів є чимало відмінностей. Італійці, приміром, жестикулюють упродовж годинної розмови в середньому 120 разів, французи – 80, фіни – 1 раз. Українцям властива помірна жестикуляція, що відображено в прислів'ях-настановах: *Не махай руками, як вітряк крилами; Не роби вітру руками*. Етикетні поради також застерігають від надуживання жестами, адже це розпорошує увагу співрозмовника. Не можна використовувати жести, що передають особливості ходи, постави, зовнішності інших.

Чимало жестів уважають непристойними, їх використання є порушенням етикету.

1. Запропонуйте одне одному по черзі показати, що таке гвинтові сходи, як пересувається змія або як хтось рухається на моноколесі чи електросамокаті. Поясніть, коли доречні подібні жести, а коли вони справлятимуть враження непристойних.
2. Назвіть основні жести довіри, щирості. У яких ситуаціях вони є слушними?
3. Сформулюйте 5–6 правил ввічливого застосування «мови без слів».

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Переконливий оповідач». Домовтеся розповідати той самий уривок із цікавого кінофільму. Поспостерігайте, які жести роблять оповідачі, полічіть, хто та скільки разів жестикулював, яким жестам віддавав перевагу. Визначте, які жести і в якій кількості увиразнюють розповідь. Висловте побажання, як удосконалити оповідачам уміння жестикулювати.

● *Поділіться міркуваннями про те, чому надмірну жестикуляцію вважають недоліком мовної поведінки.*

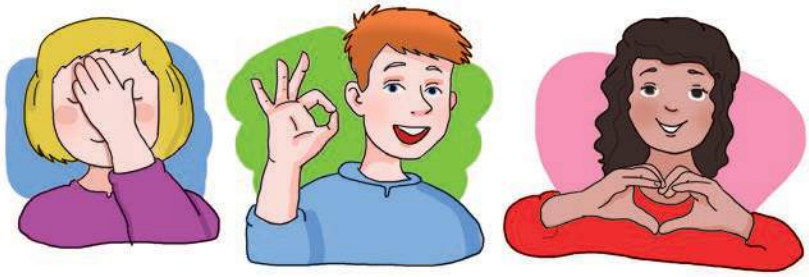

1. Поділіться припущеннями, чому деякі жести стали основою для символічних малюнків-емотиконів, які використовують у мережевому спілкуванні. З чим це пов'язано?
2. Якою є роль міміки та жестів у розмові?
3. Що таке спілкування «без слів»? Які засоби належать до «мови без слів»? Чи можна вважати такими засобами живопис, скульптуру, архітектуру, музику, танець?
4. Завершіть речення.

   Щоб доречно користуватися «мовою без слів», варто пам'ятати, що...
5. Підготуйте в класі фотовиставку «Наші усмішки». Напишіть короткий коментар до свого фото, у якому поділіться, з якими подіями пов'язана ваша усмішка.

Урок 28

Що означає «бути вдягненим доречно»?

Чому одяг є виявом індивідуальності?
Що таке мода і стиль?
Як співвідносяться віяння моди та етикет?

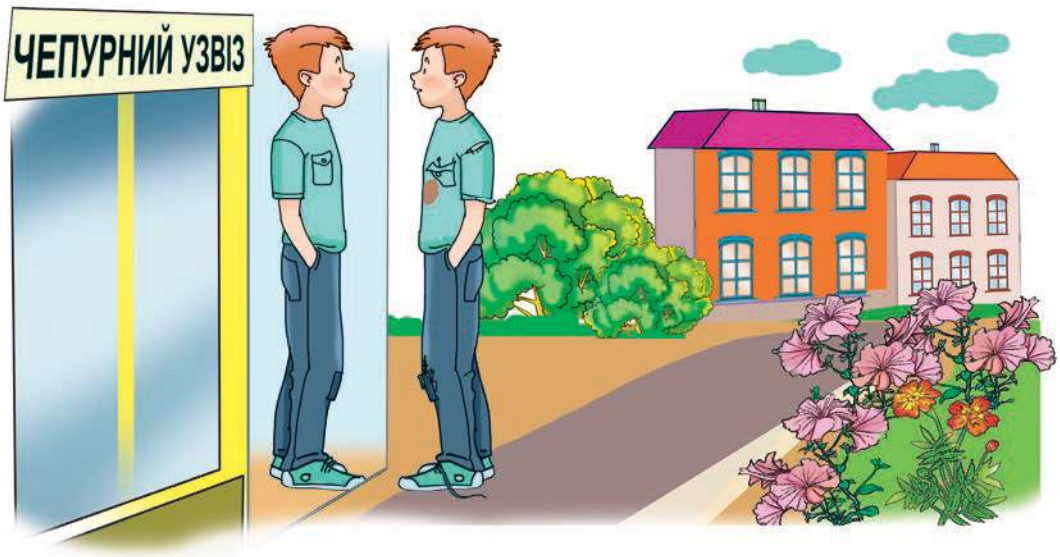

1. Чому одяг є візитівкою людини?
2. Чи пов'язані одяг і вихованість?
3. Чи може одяг бути непристойним? Як ви думаєте, коли?

Коли одяг – не тільки особиста справа?

До одягу люди завжди ставилися з особливою увагою. Вам, безперечно, доводилося бачити українське національне вбрання, багате на елементи костюма та оздоблення, яскраве й святкове. В Україні споконвіку казали: *Шануй одежу у дворі, вона тебе – в людях*. Одяг – це те, у чому ми йдемо поміж люди. У давні часи елементи одягу наділяли магічною силою: в українців значення оберегів мали вишита сорочка, віночок, хустка. Вважали, що кольори та візерунки вишивки можуть захистити від недоброго ока, хвороб. Саме тому одяг завжди мав бути чистим та охайним. Недбале ставлення до власного одягу й нині сприймають як неповагу до себе. А сподіватися поваги до інших від людини, яка не шанує себе, навряд чи й можна.

За допомогою одягу люди прагнули й прагнуть справити враження на інших. Виготовляючи або купуючи собі вбрання, ми намагаємося сповнити його рисами, що промовляли б про нашу вдачу чи, навпаки, приховували б її.

Щодо одягу настанови етикету виявляються в таких поняттях, як «доречність», «зручність», «охайність». Правила щоденного етикету вимагають лише, щоб одяг був чистим та охайним. Решта – це справа кожної людини. Щоправда, ви завжди маєте пам'ятати, що не всі люди поділяють таку думку. Тож якщо ви не любите привертати до себе увагу, зважте на те, у що саме вдягаються інші в конкретній ситуації. Приміром, вирушаючи в похід, не варто вдягати святкову сукню або діловий костюм. Ідеться не лише про те, що подумають про вас інші. Річ у тім, чи зручно вам буде на природі в такому одязі. Серед етикетних порад є й така: збираючи товариство, попередьте, у якому вбранні краще бути – повсякденному, святковому тощо. Гості мають зважити на таку умову, щоб усі почувалися комфортно.

Пам'ятайте також і про те, що перелічені поради стосуються щоденного, приватного життя, тобто спілкування в родині, з друзями тощо. Водночас є сфери, де вимоги до одягу суворіші – їх визначає етикет ділового одягу. Крім того, у житті чимало ситуацій, для яких передбачено спеціальний одяг. Наприклад, на уроках фізкультури обов'язковим є спортивний костюм.

Наш одяг – це найшвидший спосіб розказати про себе світові.

Дрес-код (запозичення з англ. мови) – вимоги до одягу, дотримання яких є обов'язковим для відвідування якихось заходів або установ. Поняття дрес-коду пов'язане з діловим етикетом, запровадженим для певних професійних чи інших спільнот. Визначені дрес-кодом обов'язкові елементи одягу мають на меті підкреслити належність людини до цієї спільноти.

Чи передбачений дрес-код у вашій школі? Які вимоги до шкільного одягу в ньому визначено? Як, вибираючи одяг для школи, виявити індивідуальність і не порушити приписів дрес-коду?

- *Що таке діловий стиль одягу? Сформулюйте кілька правил, що допомагають його дотримуватися.*

1. Чому традиції українського народу передбачають дбайливе ставлення до одягу?
2. Які народні традиції, що стосуються одягу, вам відомі?
3. На чому ґрунтуються правила етикету щодо одягу? З якими нормами поведінки вони пов'язані? Наведіть приклади.
4. Назвіть професії, де обов'язковим є використання спеціального одягу. Чим це можна пояснити?

ПІЗНАЙ СЕБЕ

– Бодю, шукай швидше свою кепку, бо ми запізнимося. До відправлення автобуса лишилося 5 хвилин.

– Легко тобі говорити! Хіба в цьому безладі можна щось знайти? – буркнув у відповідь Богданко й потяг за рукав куртку з верхньої полички.

Усі речі безладно впали до його ніг.

1. Чи даєте ви лад своєму одягові? Чи самі добираєте його на щодень відповідно до ситуації? Чи вмієте користуватися пральною машиною, праскою?
2. Що треба вміти, щоб бути самостійними в одязі?
3. Намалюйте своє улюблене вбрання. Поясніть, чим воно вам до смаку.

ДО СКАРБНИЧКИ СЛІВ

Мода (від латинського «міра», «спосіб», «образ») – нетривале панування певного смаку в одязі та інших сферах життя.

Що таке мода і стиль?

Із плином часу ставлення до одягу помітно змінюється.

За давнини в одязі найбільше важили традиції: традиційними були національні костюми різних народів. Нині ж навіть кілька хвилин перегляду теленовин переконують, що сила звичаю більше на одяг не поширюється. Люди всього світу вдягнуті в джинси і светри, ділові або спортивні костюми... Переглядаючи фільм, знятий 20–30 років тому, ми не зможемо визначити за одягом, де саме створено цей фільм. А от коли – за довжиною спідниць на акторках, формою комірів і взуттям – визначити можна. Щоправда, для цього треба бути обізнаним з розвитком моди. Отже, нині не звичай, а мода вирішальним чином впливає на одяг.

Мода, на відміну від звичаю, характеризується нетривалістю, непостійністю. Хоча паростки моди були і в давні часи, усе ж мода відносно молода – їй усього лиш кілька сотень літ! Сьогодні мода – це стихія великого міста. Вона впливає не тільки на одяг, а й на книжки, музику, ужиткові речі, кінофільми, розваги тощо.

Часто поряд зі словом «мода» вживають слово «стиль». Ви, безперечно, чули вислови «модний стиль», «сучасний стиль». Ще кажуть: «стиль спілкування», «стиль керівництва» і навіть «стиль триматися». Стиль, на відміну від моди, стосується особливого,

неповторного, індивідуального. Отже, мода – для всіх, стиль – для окремої людини. Щоб відповісти на запитання *«Що означає бути модно вдягненим?»*, замисліться над гаслом сучасної моди: *«Модно – це передусім стильно»*. Модно вдягнена та людина, яка має свій стиль одягу. А це означає, що одяг має відповідати нашим зовнішності, характерові, смакам. Коли одяг відповідає зовнішності, кажуть, що він *личить (до лиця)*, або *пасує*.

1. Що таке мода? Чим модний одяг відрізняється від традиційного?
2. Чому сьогодні повсякденний одяг у більшості країн сьогодні є схожим?
3. Як, на вашу думку, має виглядати стильно вдягнена людина? Чим вона відрізняється від інших? Чи може така людина виглядати неохайно, непривабливо?

ГРА НА УРОЦІ

Пограйте в гру «Що вдягнути?». Намалюйте на цупкому папері й виріжте силуети двох ляльок – Софійки та Богданка. Підготуйте набір елементів одягу із закріпками на плечах чи збоку: розкладіть увесь «гардероб» на одній із перших парт або прикріпіть на дошці. Укладіть перелік різноманітних життєвих ситуацій, які запишіть на смужках паперу та складіть до кошика чи капелюха. Позмагайтеся, хто найдоречніше одягне ляльок відповідно до ситуації, яку витягне. Оцінюйте спроби учасників гри оплесками.

- *Що означає «вміти одягатися»? Наскільки важливим уважаєте це вміння?*

1. Як пов'язані одяг, мода, стиль та індивідуальність?
2. Навіщо існує спеціальний одяг?
3. Скільки одягу треба людині? Що робити з одягом, який ми більше не носимо? Чому дбайливе ставлення до власного одягу є виявом турботи про довкілля?
4. Завершіть речення. *Бути вдягненим доречно означає...*
5. Розпитайте в дорослих, що було модним 10, 20, 30 років тому. Поділіться роздумами про те, що в правилах етикету, які стосуються одягу, змінилося, а що лишилося незмінним, у невеликому есе «Не людина служить одягові, а одяг людині».

Урок 29 Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли

ГОРА ЧЕСНОТ

«Уроки»

«Музей»

«Бібліотека»

«Концерт»

ЛІС ЗАБОРОН

1. Сформулюйте настанови у формі заборон, які стосуються користування мобільним телефоном у ситуаціях, про які нагадують мудрі ворони (*8 балів – по 2 бали за кожну настанову*)

2. Якщо складете слова з літер прапорців одного кольору і розставите їх у певній послідовності, прочитаєте українське прислів'я. Які моральні настанови в ньому втілено? (*12 балів – по 2 бали за кожне складене слово*)

Д Н Ю О Е Е О В Д В У Е В Д У У

Л Ш І Ж А Б А Х О Н Т Р Й Я

МОРЕ СЛІВ

3. Розв'яжіть кросворд, вписавши слова ввічливості, доречні в поданих репліках (*16 балів – по 2 бали за кожне відгадане слово*)

1. – Світлано, _____, рада тебе бачити!
2. – Шановний, _____, котра зараз година?
3. – Петре,_____, я не навмисно.
4. – Ігорю Васильовичу, _____, я не хотів завдавати Вам клопоту.
5. – Антоне, щиро _____ за допомогу.
6. – Хай тобі насниться солодкий сон, Мар'янко, _____.
7. – Завтра зустрінемося, _____, Оксано.
8. – Добродію, передайте, _____, гроші кондукторові.

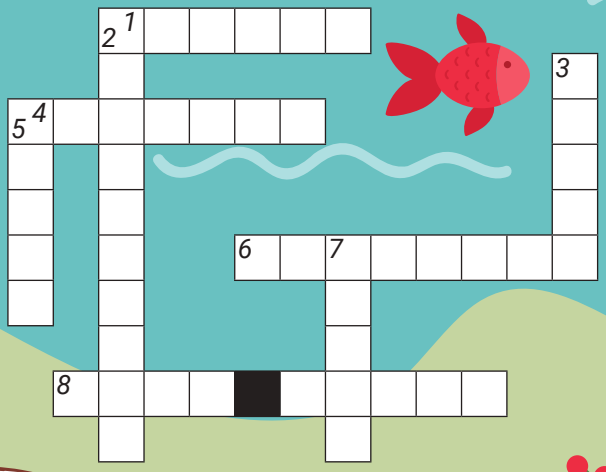

ОЗЕРО ПРАВДИ

4. Доберіть по одному прикладу з власного життя, проілюструвавши ситуації, про які йдеться у східному прислів'ї.
(*12 балів – по 4 бали за кожен приклад*)

Сказав і зробив – людина, сказав і не зробив – віслюк, не сказав і зробив – лев.

ГАЙ МУДРИХ ПОВЧАНЬ

ОЦІНІТЬ СЕБЕ: суму балів, яку ви набрали, виконуючи завдання, поділіть на 4.

ВІТАЄМО! ПОПЕРЕДУ НОВІ ВЕРШИНИ НА ШЛЯХУ ДО ДОСКОНАЛИХ ВЗАЄМИН!

Урок 30

У переддень літніх канікул...

Про що дізналися, чого навчилися, що зрозуміли на уроках етики впродовж навчального року?

Як мораль сприяє гарним взаєминам?

Якою є роль моралі для саморозвитку?

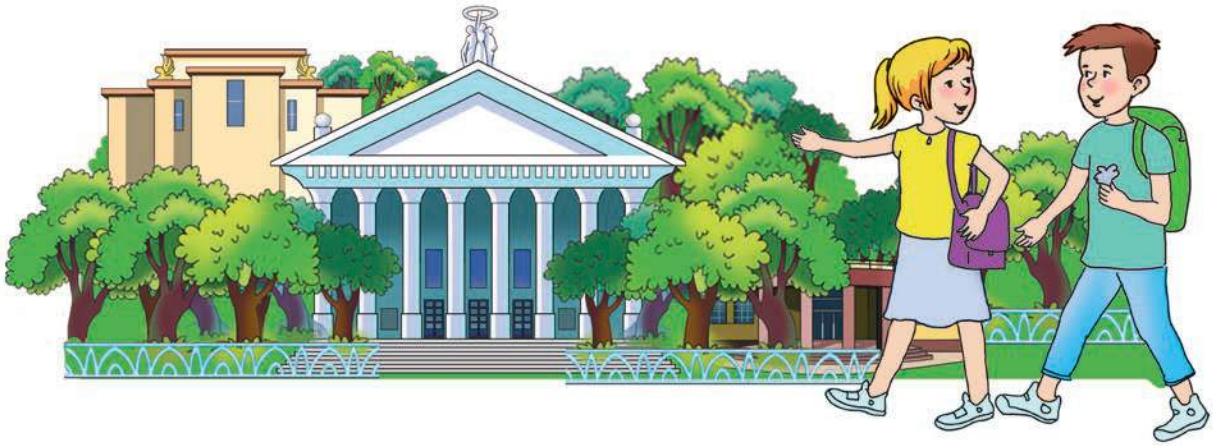

Проведіть усім класом екскурсію (на вибір):

- до магазину;
- до театру чи кінотеатру;
- до лісу або парку;
- вулицями вашого міста, містечка чи села.

Під час екскурсії працюйте в малих групах, відповідаючи на запитання на основі власних спостережень.

1. Що ви побачили під час екскурсії?

2. Як поводилися люди?

3. Чи помітили ви прояви поваги чи неповаги людей у ставленні одне до одного?

4. Чи спостерігали ви приклади ввічливої (неввічливої) поведінки, дотримання чи недотримання правил етикету? Наведіть приклади.

5. Чи помічали ви прояви звичаїв, традицій, церемоній українського або інших народів нашої країни? Наведіть приклади.

6. Чого ви навчилися під час цієї екскурсії?

7. Після завершення екскурсії ще раз упродовж 5–10 хвилин обміняйтеся думками про результати виконання завдань.

Про що не варто забувати під час літніх канікул?

У переддень літніх канікул вам, дорогі п'ятикласники та п'ятикласниці, без сумніву, найменше хочеться думати про навчання. Так і має бути, адже попереду – весела й безтурботна пора. Хтось із вас лаштується їхати за місто до бабусі, хтось, навпаки, збирається відвідати родичів у столиці.

Ось і Богданко з Софійкою пакують валізи: він незабаром вирушає до дитячого табору на одному з островів притоки Дніпра, а вона зустрінеться із двоюрідною сестрою, яка мешкає в невеличкому містечку на Поліссі. Тож обох наших героїв чекають захопливі пригоди, неймовірні зустрічі, цікаві розваги. А ще – багато-багато годин на читання, перегляд кінофільмів, спілкування й заняття улюбленою справою. Богданко, приміром, цілий рік мріяв змайструвати модель човна-вітрильника, а Софійка ніяк не могла знайти час, щоб домалювати комікс.

Напевно, і ви, друзі, маєте великі плани на літо. Та щоб утілити їх у життя, візьміть до уваги англійське прислів'я: *Час і течія ріки не чекають людину*. Якщо хочете багато встигнути, не марнуйте часу. Спробуйте планувати своє дозвілля, обов'язково діліться враженнями з близькими, бо ж, як ви пам'ятаєте, найбільша розкіш у нашому житті – розкіш людського спілкування.

На жаль, дуже часто саме на спілкування всім нам бракує часу. Поспостерігайте за собою: чи щодня впродовж літніх канікул ви знаходитимете хвилинку, щоб розпитати в близьких вам людей про їхні турботи або щоб розповісти їм про те, що хвилює вас? Сподіваємося, ви не забуватимете виявляти увагу до своїх рідних.

Під час канікул ви матимете чимало нагод, щоб пересвідчитися в слушності розглянутих на уроках моральних порад і настанов. Тож якщо подальше опанування математики чи орфографії і справді відкладається на три місяці, то засвоєння етики не припинятиметься й на мить, бо канікули – це завжди пора дорослішання. А дорослішати – це означає мудрішати, ставати самостійнішими.

Щиро бажаємо вам, щоб дорослішали й мудрішали ви лише собі на втіху, щоб менше випадало вам і вашим близьким прикрих розчарувань, тривог, непевності. Будьте розважливими та поміркованими. Відпочивайте від шкільних клопотів, не забуваючи, однак, що бути Людиною – це найприродніше й водночас найвідповідальніше покликання кожного з нас. Сподіваємося, набутий на уроках етики досвід стане вам у пригоді й ніколи не розчарує вас.

Авторка
та інші дорослі, які створили для вас цю книжку